

૧. સદ્ગતિ કે દુર્ગતિ માનવના અંતરમનને આભારી છે

એ નગરમાં એક જ દિવસે બે મૃત્યુ થયાં. એક સંત મહાત્માનું અને એક ગણિકાનું બંને એક જ સમયે વિદાય થયાં. બંનેના ઘર સામ સામે, એક બીજાના ઘરમાં શું થઈ રહ્યું છે તે બંને સારી જાણતાં હતાં.

પરંતુ ચમદૂતો જ્યારે બંનેના આત્માને લેવા આવ્યા ત્યારે આશ્ચર્યકારક ઘટના ઘટી, એક ચમદૂત ગણિકાનો જીવ લઈ સ્વર્ગ તરફ જવા લાગ્યો બીજો ચમદૂત યોગીનો આત્મા લઈ નર્ક તરફ જવા લાગ્યો. યોગીએ ચમદૂતને પૂછ્યું, ભાઈ, તમારી કોઈ ભૂલ તો નથી થતી ને ? ગણિકાને બદલે તમે મને ભૂલમાં નરકમાં લઈ જઈ રહ્યા છો આ તે કેવો અન્યાય ? આ તે કેવું અંધેર ?

યોગીએ પૃથ્વી તરફ જોયું તો તેના દેહને પુષ્પહારથી શણગારવામાં આવ્યો હતો. મૃતદેહને મૂકવા માટે ભવ્ય પાલખી બનાવવામાં આવી હતી, અંતિમયાત્રા ધામધૂમથી નીકળવાની તૈયારી ચાલતી હતી. અંતિમદર્શન માટે ભક્તોની ભીડ જામી હતી. ભજનમંડળીઓ વાજિંત્રો સાથે આવી પહોંચી હતી, જ્યારે ગણિકા-

વેશ્યાના મૃતદેહને ઉપાડનાર કોઈ હાજર ન હતું, લાશ ઘરની બહાર રસ્તામાં એક ખૂણે પડી હતી, ફૂતરા અને ગીધ મિજબાની ઉડાવવા તત્પર હતાં.

આ જોઈને યોગી બોલ્યા, ‘તારાથી તો વધારે વિવેકયુક્ત અને ન્યાયપૂર્ણ વ્યવહાર આ પૃથ્વીલોકના માણસો કરી રહ્યાં છે. એતો જો, કાંઈક સમજ અને સત્વરે તારી ભૂલ સુધાર !’

ચમદૂતે કહ્યું, પૃથ્વીના લોકો તો માત્ર બહાર દેખાય તેટલું જ જાણી શકે છે એમની પાસે માત્ર આંખ છે. શરીર અને બાહ્ય વ્યવહાર જ આંખ દ્વારા જોઈ શકાય છે. દષ્ટિ હોય તો શરીરથી આગળ ઊંડાણમાં જોઈ શકાય છે. અમે તો દિવ્યદષ્ટિથી સૂક્ષ્મ જોયા પછી જ ન્યાયયુક્ત નિર્ણયો લઈએ છીએ. પ્રશ્ન શરીરનો નથી મનનો છે ! શરીરથી તું સંન્યાસી હતો, પરંતુ તારા અંતરમનમાં શું હતું ? શું તારા સંપૂર્ણ મન પર વાસનાનો કબજો ન હતો ? ગણિકાના ઘરમાં થઈ રહેલા નાચ ગાન રંગરાગમાં તારું મન ડૂબી ગયું હતું. તું સતત વિચારતો હતો કે મારું જીવન કેટલું નીરસ વ્યતીત થઈ રહ્યું છે. આ ગણિકા કેવી રંગ રેલી, મોજ મજા ઉડાવી રહી છે. હાથ હું દુભાગી ! આ જ જીવનનો સાચો આનંદ માણી રહી છે. કામવાસનાને તે ઈષ્ટ માની તેમાં આસક્ત હતો. મનથી જ, ઈષ્ટના વિયોગથી તું આર્તદયાનમાં રહેતો, શરીર પરનાં ટીલાં, બાહ્ય વહેવારો લોકોને ધર્મમય લાગતાં. તારું ચિત્ત વાસનામાં ભડકે બળતું હતું અને ગણિકાના સાન્નિધ્યની સતત ઝંખના વાંછના અને કલ્પના !

પરંતુ તને ખબર છે કે ગણિકાની માનસિક સ્થિતિ કેવી હતી ? એ ગણિકાને તો તારા સંન્યાસી જીવનમાં જે શાંતિ અને અપૂર્વ આનંદ દેખાતો હતો, તે પામવા માટે, સહરાના રણમાં સુકાયેલા કંઠે પ્રવાસી શીતળ જળને ઝંખે તેવી તીવ્ર ઝંખના કરતી હતી ! રાત્રે જ્યારે તું ભજન ગાતો અને પ્રાતઃકાળે મધુર મંગળ શ્લોકો ગાતો

ત્યારે એ ગણિકા પ્રભુમય બની જતી. તારા બાહ્યરૂપ અને ગાનને પવિત્ર માની ભાવવિભોર બની જતી. આંસુ સાથે પ્રાર્થના કરતી કે પ્રભુ મારાં કૃત્યોને માફ કરી મને આપું નિર્મળ જીવન આપ ! એક બાજુ તારા દંભની ક્ષિતિજોનો વિસ્તાર કરતો તું સંન્યાસી હોવાના અહંકારને પુષ્ટ કરતો હતો તો બીજી બાજુ પેલી ગણિકા-વેશ્યા પોતાના પાપી જીવનનો એકરાર અને પશ્ચાત્તાપથી વિનમ્ર અને પાવન બનતી જતી હતી. પરંતુ તું તારા માનથી ગર્વિષ્ટ બનતો જતો હતો. તારી વ્યક્તિત્વ ને કલિષ્ટ ભાવનાઓનું અહંકારમાં પરિણમન થયું અને ગણિકાની શુભ ભાવનાઓથી તેનું વ્યક્તિત્વ અહંકારશૂન્ય બની ગયું. ગણિકાના ચિત્તમાં, તેના મૃત્યુ પૂર્વે તેની વાસના અને અહંકાર મૃત્યુ પામી ચૂક્યો હતાં. મૃત્યુ સમયે તેનું સમગ્ર ચિત્રતંત્ર પરમાત્માની પ્રાર્થનામાં લીન હતું.

સંન્યાસી નિરુત્તર રહ્યો !

શાંતસુધારસના ઉપાસક પૂ.વિનયવિજયજીએ કહ્યું છે કે મનુષ્યના મનનું પરિવર્તન, પરિપૂર્ણ પરિવર્તન આવશ્યક છે. શારીરિક, બાહ્ય, વ્યાવહારિક કે વસ્ત્રપરિવર્તનએ આલંબન છે. માત્ર આંતરિક પરિવર્તનનું જ મૂલ્ય છે.

માનવીની સદ્ગતિ કે દુર્ગતિ તેના અંતરમનને આભારી છે. બાહ્ય આવરણ કે ક્રિયાકાંડો વ્યક્તિની મહાનતાનો માપદંડ નથી. અંતઃકરણની શુભ ભાવનાઓ જ આંતરસમૃદ્ધિમાં વૃદ્ધિ કરે છે. અલૌકિક સુખ અને આનંદ આપે છે. આંતરિક ચેતનાકેન્દ્રના વર્તુળમાં અપૂર્વ આનંદના સ્ફુર્લિંગો સર્જવાની પ્રક્રિયાનું સાતત્ય રહે છે. જેનાથી ભીતરના આનંદનું વિશ્વ વિસ્તરતું જાય છે.

૨. મૃત્યુનું સ્મરણ

મહારાષ્ટ્રમાં એક સંત પુરુષ થઈ ગયા. નામ હતું સંત એકનાથ. તેમની પાસે એક શ્રીમંત ભક્ત આવ્યો. તેમણે એકનાથને કહ્યું, ‘આપના જીવનમાં એક પણ પાપ જોવા મળતું નથી...જ્યારે મારા જીવનમાં પાપ સિવાય બીજું કંઈ જોવા મળતું નથી, આમ કેમ ?’

ભક્તનો પ્રશ્ન શાંતિથી સાંભળી, સંત એકનાથ આંખો બંધ કરી ધ્યાનમાં લીન થઈ ગયા. ભક્ત સામે બેસી રહ્યો. થોડી ક્ષણો પછી એકનાથે આંખો ખોલીને ભક્ત સામે જોયું અને કહ્યું, ‘તારા પ્રશ્નનો જવાબ તો પછી આપીશ, પણ મને આજથી સાતમા દિવસે તારું મૃત્યુ દેખાય છે !’

ભક્તની આંખો પહોળી થઈ ગઈ ! તેને એકનાથના જ્ઞાન ઉપર અને વચન ઉપર શ્રદ્ધા હતી. તે બોલી ઉઠ્યો: ‘શું કહો છો આપ ?’ શું સાચે જ સાતમા દિવસે મારું મોત છે ?

હા, સાતમા દિવસે તારું મૃત્યુ મને દેખાય છે ! ભક્ત પોતાના ઘેર આવ્યો. પરિવારને તેણે કહ્યું હવે માત્ર સાત દિવસ જ મારું

આયુષ્ય છે... મેં મારી જિંદગીમાં ઢગલાબંધ પાપ કર્યા છે. હવે આ સાત દિવસમાં મારે કંઈ પાપ કાર્ય કરવું નથી. માત્ર પરમાત્માના નામસ્મરણમાં એ લીન થઈ ગયો. સાતમે દિવસે સ્વામી એકનાથ ભિક્ષા લેવા તેના ઘરે ગયા. ભક્તને ઘરે જોઈને તેમણે પૂછ્યું 'કેમ તમે દુકાને નથી ગયા ?'

‘પ્રભુ, હવે દુકાને જવાનું હોય ?’

સાત દિવસથી દુકાને નથી ગયો, દુનિયાના બધા પ્રપંચ છોડી દીધાં છે. દિન રાત પરમાત્માના નામસ્મરણમાં લીન રહું છું. ભક્તે એકનાથનાં ચરણોમાં નમસ્કાર કર્યા.

એકનાથે પૂછ્યું,

‘આ સાત દિવસમાં તમે કેટલાં પાપ કર્યા ?’

‘એક પણ નહિ !’ મોત સામે દેખાય, પછી રંગ-રાગ કે ભોગવિલાસ ગમે ખરા ? વેપારઘંઘો કે બીજી આળપંપાળ ગમે ખરા ભગવંત ? હવે... આજે તો છેલ્લો દિવસ છે...’

‘મહાનુભવ ! તારા પ્રશ્નનો જવાબ તને મળી ગયો ને ? મારા જીવનમાં કેમ એકેય પાપ નથી ? હું સતત મૃત્યુનું સ્મરણ કરું છું. મૃત્યુનું સ્મરણ પાપનું મારણ છે, તને મૃત્યુનું સ્મરણ રહ્યું માટે તારું જીવન નિષ્પાપ બન્યું. તું ભગવત સ્મરણમાં લીન બન્યો ! તું હજુ જીવવાનો છે, આજે મરવાનો નથી. આતો નિષ્પાપ જીવનનું રહસ્ય સમજાવવા તને મેં કહેલું.’

‘પ્રશમરતિ’માં ભગવાન ‘ઉમાસ્વાતિ’એ મૃત્યુ પર લખેલ ગાથાનું વિવેચન કરતા પ.ભદ્રગુપ્તવિજયજી મ.સા. લખે છે કે ‘સ્થાને અસ્થાને નિયત અને અનિયત મરણને પ્રત્યક્ષ જોવા છતાં જેઓને વિષયોમાં આસક્તિ થાય છે, તેમને મનુષ્ય ન ગણવા જોઈએ.’

સંસારની કંઈ ગતિમાં મોત સાથે નથી જોડાયેલું ? સ્વર્ગનો દેવ હોય કે નર્કનો નારકી ? મનુષ્ય હોય કે તિર્યચ ગતિનું પશુ-પક્ષી હોય, જેનો જન્મ છે તેનું મૃત્યુ નક્કી જ છે.

મોતનું સ્મરણ વિષયમરણનું મારણ છે. પ્રથમ દુઃખ તો જન્મનું છે. જન્મ છે તો મૃત્યુનું દુઃખ છે. માટે જ શાસ્ત્રકાર પરામર્શીઓએ દુઃખના ક્રમમાં જન્મના દુઃખને પ્રથમ ગણાવ્યું છે. દા.ત. જન્મ, જરા અને મૃત્યુનું દુઃખ. જન્મ છે તો જરા અને મૃત્યુનું દુઃખ છે. જન્મ સમયની વેદનાનું આપણને સ્મરણ નથી, આપણે તો જન્મદિન ઉજવીએ છીએ.

જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે કે ‘અચાનક મોત કોઈને આવતું જ નથી મોત એ કોઈ આકસ્મિક ઘટના તો છે જ નહિ એ Growth છે... એક જાતનો વિકાસ છે... પરિવર્તન છે... જે જન્મના દિવસથી જ શરૂ થઈ જાય છે. હકીકતમાં જન્મ એ મૃત્યુનો પ્રથમ કિનારો છે અને ‘મૃત્યુ’ એનો અંતિમ કિનારો છે. આ યાત્રા પહેલાથી શરૂ થઈ જાય છે. જેને આપણે પ્રથમ જન્મદિન કહીએ છીએ, તે મૃત્યુ યાત્રાનો પ્રથમ દિવસ છે, બસ જરૂર છે એ યાત્રાના સ્મરણની !’ પ્રતિષ્ઠા આપણને મોતનું સ્મરણ રહેશે જે આપણને આત્મનું અહિત કરે તેવી પ્રવૃત્તિથી બચાવશે.

મૃત્યુના સતત સ્મરણ માટે આપણે આપણા મૃત્યુદર્શનની કલ્પના કરવી જોઈએ. મૃત્યુ સમયના વાતાવરણ અને પુનઃજન્મની કલ્પના ચિંતનમાં આવ્યા કરશે તો મૃત્યુનું સતત સ્મરણ રહેશે.

મૃત્યુનું સ્મરણ એ જ સમાધિમરણનું ચિંતન છે.

૩. મરણ જીવનનું અમૃત છે.

ખરેખર શું મરણ ખરાબ લાગે છે ? એક રીતે વિચારીએ તો મરણ ખરાબ નથી લાગતું. ઘરમાં આપણાં આરામ અને આરોગ્યને ખલેલ પહોંચાડતા ક્ષુદ્ર જંતુઓને (પેસ્ટ કંટ્રોલ) દવા છાંટીને આપણે મરણને શરણ કરીએ છીએ.

માંસાહારીઓ પશુ-પક્ષી કે પ્રાણીઓને પોતાનું પેટ ભરવા કે જીભના રસને પોષવા સંહાર કરે છે. કોઈકે ખૂન કર્યું ન્યાયાધીશે તેને ફાંસીની સજા ફરમાવી. ન્યાયાધીશ, ખૂની અને જલ્લાદ ત્રણે મોતને ઈચ્છનારા; એકે ખૂન કર્યું જેની હત્યા કરી તેનું મરણ આ હત્યારો ઈચ્છતો હતો. સદોષ મનુષ્ય વધ એ નિકાચિત કર્મોનું બંધન છે. ન્યાયાધીશે ખૂનીને ફાંસીની સજા દીધી, જલ્લાદ ખૂનીનું મૃત્યુ ઈચ્છે છે. અહીં સરકારી કાયદો ને કર્તવ્ય અભિપ્રેત છે. પરંતુ ઊંડા ઊતરીને વિચારીએ તો ખૂની, ન્યાયાધીશ અને જલ્લાદ ત્રણે મરણને યાહે છે. પરંતુ પોતાના નહિ બીજાના મરણને.

શ્રીકાંત આપટેનું મૃત્યુ ચિંતન કાંઈક નિરાળું છે. એ કહે છે કે જીવનમાં જ્યારથી આપણને કોઈ પણનું મરણ ખરાબ લાગવા માંડશે તે ક્ષણ, આપણને સમાધિમરણના ચિંતનની યાત્રા ભણી લઈ જનારી હશે.

આપણું ખુદનું ઘર, આપણા પડોશીઓ, સમાજ સોસાયટીના (કહેવાતા સભ્ય ?) સભ્યો જે સ્વચ્છતા રાખે તો સૂક્ષ્મ જીવોની હિંસા નિવારી શકાય માટે જ ગાંધીજી સ્વચ્છતાને અહિંસાના પર્યાય રૂપે જોતા હતા, શાકાહાર અને જીભનો વિવેક કેટલાક જીવોને અભયદાન આપી શકે.

કોઠને સ્થાને ક્ષમા, ખૂન-હિંસાને નિવારી શકે પછી જલ્લાદ કે ન્યાયાધીશને ફાંસી દેવી કે ફાંસીનો ચૂકાદો આપવા જેવી કપરી ફરજ બજાવવી નહીં પડે.

જિંદગી નદીના પ્રવાહ જેવી છે. જૂનું જળ જાય નવાં આવે, જૂના શ્વાસ જાય નવા આવે - જૂનું જીવન સમાપ્ત થાય નવજીવન આવી રહ્યું છે. મૃત્યુ એટલે સંસારને સદા બહાર તાજે રાખનાર કરુણાનું મહાકાવ્ય. મૃત્યુ એટલે ખોવું, જે ખોશે તે જ પામશે, મંગળવારને ખોયા વિના બુધવાર મળતો નથી. શૈશવ ખોયા વિના તારુણ્ય મળતું નથી. અને તારુણ્ય ખોયા વિના નથી મળતી યુવાની. કૌમાર્ય ખોયા વિના માતૃત્વ મળતું નથી. પહેલું ધોરણ છોડ્યા વિના બીજું ધોરણ મળતું નથી. એ વર્ગ એ શિક્ષક અને એ પુસ્તકો છોડવાં પડે.

યુવાનીના ભોગે વૃદ્ધત્વ મળે અને જીવનને ભોગે મૃત્યુ.

એક આંબાનું વૃક્ષ મારા આંગણામાં ૧૦-૧૫ ડગલાં દૂર છે તેની શીતળ છાયા મારા આંગણામાં પડે છે. મારે કેરી તોડવી હોય

તો આમતેમ ભટક્યા વિના આંબાની છાયા પડછાયાને પકડીને ૧૦-૧૫ કદમ ચાલુ તો વૃક્ષ પાસે પહોંચી જઈ અને કેરી મેળવી શકું. પરંતુ વૃક્ષની છાયા પર મોહિત થઈ આગળ ન જાઉ તો ફળો કઈ રીતે પામી શકું.

જ્ઞાનીઓ કહે છે કે કાયા, માયા ને છાયાનો વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ કર્યા પછી તેને પકડી ન રાખીએ, પકડવાથી ફસાઈ પડાશે.

મરણ તો આપણા જીવન પર ફીદા છે. તો પછી એ ગુંડો બનીને આપણું અપહરણ કરી જાય એના પહેલાં આપણે તેની સાથે લગ્ન કરી લઈએ. મરણ જો આપણા પર ફીદા છે તો જિંદગીએ પણ એના પર વારી જવું જોઈએ.

આપણે નાટક જોવા જઈએ ત્યારે ક્યારેય હોલની સજાવટ, પડદા પાછળનું સંગીત, લાઈટ પ્રકાશ નિયોજન એ બધું આપણને ઝંઝટ લાગ્યું છે ? નહિ, કારણ કે આપણે તો કેવળ દ્રષ્ટા છીએ પ્રેક્ષક છીએ. એમ જગતનું સાક્ષીભાવે જ્ઞાતા દ્રષ્ટા ભાવે દર્શન કરીશું તો જંજટ નહિ લાગે. જિંદગી કેવળ નાટક છે તેમ ગણી લઈએ તો ? સિનેમાના પડદા પર મૂશળદાર વરસાદનું દશ્ય આવ્યું, પડદાનો છેડો જરીય ભીનો થતો નથી. સિનેમામાં ભયાનક આગના દશ્યથી પડદો બળતો નથી. પડદા જેવા નિર્લેપ બની જઈએ તો ?

જ્યારે કોઈ મૃત્યુ પામે છે ત્યારે તેના સગાં વહાલાની આંખો રડે છે, બુદ્ધિ રડે, મન રડે પણ આત્મા રડતો નથી. આત્મા જાણે છે કે આ તો કાયાદેવી ઉર્ફે માયાદેવીનું નાટક છે.

ગીતાકાર કહે છે: સ્વર્ગને નિધનંત્રેય કાયાનું રહેવું એ પરધર્મ છે - પરધર્મો ભયાવહ: પરધર્મ ભયાવહ છે. જવું એ સ્વધર્મ છે. નિત્ય રહેવું એ આત્મધર્મ છે. મરણ આત્માને માટે પરધર્મ છે. મૃત્યુ આપણને સમજાવે છે કે કાયાએ એના સ્વધર્મનું પાલન કર્યું છે.

કાયાનું રહેવું અધર્મ છે. તેમજ આત્માનું મરવું અધર્મ છે. માટે જ જ્ઞાનીઓ મૃત્યુને ઘન્યવાદ આપે છે. આત્માને નિત્ય અમર ગણે છે. દાર્શનિકો મૃત્યુનું સ્વાગત કરે છે. કારણ કે જીર્ણ થયેલા જૂનાં વસ્ત્રો મૃત્યુ દ્વારા ઉતારી પુનર્જન્મ દ્વારા નવાં વસ્ત્રો પહેરવા તે ઉત્સુક હોય છે.

જીવન એ ભૂમિ પર ચાલનાર યાત્રી છે. ત્યાં તેની પગલી પડે છે, મરણ આકાશમાં ઊડતું પંખી છે, આકાશમાં ઉડનારના પગલાં દેખાતાં નથી.

‘મૃત્યુને અમૃતનો ખોળો’ કહેતા સ્વામી શ્રીકાંત આપટે કહે છે કે ‘મરણ જીવનનું અમૃત છે. મરણ, એ આત્માને દેહના કેદખાનામાંથી મુક્ત કરાવનાર દૂત છે’. જ્યારે આપણે કોઈનું ખૂન કરીએ છીએ ત્યારે તેના દેહની હત્યા કરીએ છીએ. એટલે એનાં કપડાં જબરજસ્તીથી ઝૂંટવી લઈએ છીએ. અને જ્યારે આપણે જાતે જ આત્મહત્યા કરીએ છીએ ત્યારે આપણે જ આપણાં કપડાં ફાડીએ છીએ. બીજાનાં કપડાં ફાડવાં કે પોતાના કપડાં ફાડવાં એ ગાંડપણ છે, ઉન્માદ છે. સંકલ્પપૂર્વક શાંતિમય ભાવથી ઉત્સવ રૂપે દેહવસ્ત્રોનો ત્યાગ એ સંપૂર્ણ સંન્યાસ છે. એક વૈભવશાળી સમ્રાટ પોતાના સંપૂર્ણ વૈભવનો ત્યાગ કરી, એકાંતમાં ચાલ્યો જાય એવો જ ઈચ્છામરણનો જીવન સંન્યાસ છે.

અને છેલ્લે પરમપિતાને પ્રાર્થના :

મૃત્યુની કાળી ચાદર ઓઢીને સૂતેલા જીવનને જોવા માટે દિવ્યચક્ષુ જોઈએ, અસત્યમાં દફનાઈ ગયેલું સત્ય, અંધારામાં વીટળાયેલા પ્રકાશ અને મૃત્યુમાં સમાયેલું જીવન જોવા માટે ત્રીજું લોચન આપો પ્રભુ એજ.

પરમ સમીપે પ્રાંજલ પ્રાર્થના !

૪. મૃત્યુનો સ્વાધ્યાય જિંદગીનો ખરો સ્વાધ્યાય છે.

જિંદગીમાં મૃત્યુથી અધિક કશું જ નિશ્ચિત નથી. એ એક નમ્ર સત્ય છે કે મૃત્યુ સર્વથી અધિક સુનિશ્ચિત છે. જીવન મળ્યું છે તો જીવનમાં પદ પૈસો કે પ્રતિષ્ઠા મળશે જ એ નિશ્ચિત નથી. પરંતુ મૃત્યુ મળશે તે સંપૂર્ણ નિશ્ચિત છે. જીવન મળ્યું છે તો ભણી ગણીને જ્ઞાન મેળવી શકશે જ એ નિશ્ચિત નથી પરંતુ જીવન મળ્યું છે તો મૃત્યુ મેળવી જ શકશે એ નિશ્ચિત છે. જ્યારે મૃત્યુ અફર નિશ્ચિત છે તો તેનાથી ભય રાખવાની જરૂર નથી. મૃત્યુ અમૃત છે, મૃત્યુ એક મંદિર છે જેમાં જીવનદેવતા બીરાજમાન છે.

મુનિ તરૂણસાગરજી કહે છે કે 'સ્મશાન ગામની બહાર નહીં પરંતુ શહેરની વચ્ચેવચ્ચે રાખવા જોઈએ. મંદિરને પરિક્રમા કરો કે ન કરો પરંતુ સ્મશાનને પરિક્રમા જરૂર કરો. શહેર વચ્ચેથી પસાર થતા તમે સ્મશાનમાં બળતી ચિત્તા જોશો ત્યારે તમને તમારા મૃત્યુનો વિચાર આવશે અને એ વિચારનું પુનરાવર્તન જરૂરી છે.

ભગવાન બુદ્ધ પાસે કોઈ, સંન્યાસ-દીક્ષા લેવા આવે તો પહેલા તે કહેતા કે થોડા દિવસ સ્મશાનમાં રહીને આવો પછી સંન્યાસ આપીશ. શેઠ સુદર્શન, શ્રેણિક પુત્ર અભયકુમાર, જયકુમાર મુનિ ગજસુકુમાર વ.એ સ્મશાનમાં સાધના કરેલી. ઘણા સાધકો સ્મશાનમાં ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગ કરતા.

ઓશો કહે છે: 'મૃત્યુ જીવનનું સર્વથી ઊંચું શાસ્ત્ર છે, એ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યા વિના મુક્તિ સંભવ નથી.'

દુનિયાનાં તમામ શાસ્ત્રો ભણીએ તમામ ધર્મના પ્રતિનિધિ ગ્રંથોને વાંચી લઈએ છતાં જીવનનું સત્ય સમજશે જ એવી કોઈ ગેરંટી નથી. ગીતા, કુરાન, વેદ, બાઈબલ, આગમ કે ઉપનિષદથી જીવનનું સત્ય સમજાઈ જશે જ એવી ગેરંટી નથી. પરંતુ મૃત્યુ શાસ્ત્ર ભણવાથી જીવનશાસ્ત્ર આપોઆપ સમજાઈ જશે. મૃત્યુનો સ્વાધ્યાય જ જિંદગીનો ખરો અને અસલી સ્વાધ્યાય છે. મૃત્યુ તમામ ધર્મોનો સ્વીકારાયેલો લઘુતમ સાધારણ અવયવ છે.

હજારો શાસ્ત્રો ભણી લેવાથી મૃત્યુશાસ્ત્ર સમજમાં આવે એ જરૂરી નથી. પરંતુ મૃત્યુશાસ્ત્ર ભણી લેવાથી તમામ ધર્મોનાં શાસ્ત્રો સમજાઈ જશે. મૃત્યુશાસ્ત્ર વિશ્વના તમામ ધર્મોનો સાર, તમામ દર્શનોનું રહસ્ય છે. માટે જ મૃત્યુને ભૂલીને નહીં, વિસ્મૃત કરીને નહિ, મૃત્યુને સતત સ્મરણમાં રાખીને જીવવું જોઈએ. મૃત્યુને વિસારીને નહીં મૃત્યુને સ્વીકારીને જીવવું જોઈએ. મૃત્યુથી ડરીને નહીં તેની સામે સામી છાતીએ લડીને જીવવું જોઈએ. મૃત્યુને જીવનમાં નાની બહેન રૂપે પ્રતિષ્ઠિત કરીશું તો રક્ષાબંધન પર તે જરૂર રાખડી બાંધશે.

દસ દષ્ટાંતે દુર્લભ માનવ ભવ મળ્યો છે. તો સત્કર્મની સીડી પર ચડી દાન-શિયળ, તપભાવ સહિત કર્મ નિર્જરા કરી

આત્માને નિર્મળ બનાવવાનું લક્ષ રાખી આપણી ભીતર બીરાજમાન આત્મદેવનું દર્શન કરવું છે. આપણી પરંપરા અનુસાર તેત્રીશ કરોડ દેવાતામાં વિશ્વાસ કરીએ છીએ પરંતુ આપણી અંદર રહેલા એક પરમાત્મા પર વિશ્વાસ કરતા નથી.

જીવન, નદી-નાવ, સંજોગ જેવું છે. એક નદી પાર કરવા આપણે નાવમાં બેસીએ છીએ એક કિનારા પરથી નાવમાં બેઠા તે જન્મ છે, નાવ નદીને પાર કરે તે ક્ષણો જીવન છે અને સામે કિનારે નદી પાર કર્યા પછી નાવમાંથી ઉતરીએ તે મૃત્યુ છે. જન્મ અને મૃત્યુ નદીના બે કિનારા છે અને વચ્ચે ખળખળ વહેતી સરિતા જીવન છે.

ઈન્કમેટેક્સ, સેલ્સટેક્સ, એક્સાઈઝ કે કસ્ટમ ડીપાર્ટમેન્ટમાં ચોપડા બતાવવાની તારીખ પેલા આપણે હિસાબ કિતાબ બરાબર તૈયાર કરી લઈએ છીએ અને જો ગોટાળા હોય તો થોડા અંજપ-ઉચાટ કે ગભરાટ રહે છે. પરંતુ લગીરે જોટું કામ ન કર્યું હોય તો નિશ્ચિત હોઈએ. અહીંના ભ્રષ્ટ ઓફીસરો તો લાંચ સ્વીકારીને પણ આપણું કામ કરી આપે. પરંતુ પરમાત્માના દરબારની ઑફીસમાં જીવનની વહી ખાતામાં ગડબડ નહીં ચાલે. વિશ્વના એક માત્ર સ્વયં સંચાલિત અદ્ભુત ન્યાયતંત્રમાં કર્મના હિસાબમાં કોઈ પણ ગોટાળો નહીં ચાલે. કર્મના સુપર કોમ્પ્યુટર પાસે બધાંના કર્મની બધી જ વિગતો છે.

જીવનના ચોપડામાં શોષણ હિંસા અસત અને અન્યાયની એન્ટ્રીઓ પડી હશે તો મૃત્યુની તારીખે પરમાત્માના દરબારમાં જતા ગભરામણ થશે. જેના જીવનની કિતાબમાં સત્કાર્યની એન્ટ્રીઓ હશે, પ્રામાણિક આજીવિકા અને ન્યાયસંપન્ન વૈભવ હશે તો પરલોકમાં પણ તેનું સ્વાગત થશે તે વ્યાકુળતા વિના અંત વેળાએ સ્વસ્થ રહી શકશે.

દેશ અને દુનિયામાં આંતકવાદ વકર્યો છે કોઈને ક્યાંય સલામતી જણાતી નથી માટે વહેવારુપુરુષો કહે છે કે ઘરની બહાર નીકળો તે પહેલા વીમો ઉતરાવી લેવો જરૂરી છે. જીવનવીમાની પોલીસી ઉતરાવો તો આશ્રિતો અને કુટુંબીજનો સુરક્ષિત બને અને આરોગ્યનો વીમો - મેડીકલેમ ઉતરાવો તો બીમારીની સારવારમાં પોતાને આર્થિક સહયતા મળે.

પરલોકના યોગક્ષેમ માટે જ્ઞાનીઓ આધ્યાત્મિક વીમા પોલીસી ઉતરાવવાનું કહે છે. દાન-શિયળ તપ અને ભાવનો શુભ સંકલ્પ એટલે અધ્યાત્મ વીમાપોલીસી. સત્કાર્ય અને ધર્મમય આચરણ એનું પ્રીમિયમ છે. નિયમિત હસા ભરવાથી પોલીસી પાકતી વેળા પોલીસી રીડમ્પ્શન વખતે પોલીસીના કલેમ પેટે જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્ર રૂપ ત્રિરત્ન મળે છે. જે આ જીવન ઉજાગર કરી પરલોકમાં પણ કલ્યાણ સાધે છે.

પડોશી કે સ્વજનના મૃત્યુ વખતે આપણે કહીએ છીએ હજુ થોડા દિવસ પહેલા મળ્યો તો બીચારો મરી ગયો અને પછી આપણે ભૂલી જઈએ છીએ પ્રત્યેક સ્વજનના મૃત્યુ વખતે આપણે આપણા મૃત્યુનું પણ સ્મરણ કરવું જોઈએ. કારણ કે એ આપણે ત્યાં પણ નિશ્ચિતરૂપે જ આવવાનું છે.

જ્યાં મૃતદેહને અગ્નિદાહ આપે તે સ્મશાન અને જ્યાં મૃતદેહને દફનાવે તેને મરઘટ કહે છે. જ્ઞાનીઓ કહે છે કે આ જગતમાં એવી કોઈ જગ્યા નહીં હોય જ્યાં મૃતદેહ દફનાવાયો નહીં હોય. સર્વ જગાએ મૃતકલેવર મૃત શરીરનું દફન થયેલું જ છે. જેથી એક રીતે તો આખું જગત મરઘટ છે.

ક્ષણો ક્ષણો આપણું આયુષ્ય ઘટી રહ્યું છે. જ્યાં પલ-પલ પ્રાણ ઘટી રહ્યા છે. તે મરઘટ છે. આપણા બંગલા, મહેલ, ફ્લેટ અને પ્રત્યેક ઘર મરઘટ છે. આપણાં બાપ-દાદા અહીં મૃત્યુ પામ્યા

છે. આપણે પણ અહીં જ મરવાના માટે પ્રત્યેક આવાસ મરઘટ છે. આપણને કોઈ કહે કે તમારી પહેલા આ બંગલાના માલિક કોણ હતા ? મારા દાદા હતા આજે મારા પિતા બંગલાના માલિક છે. તો દાદા ? દાદા ભૂતપૂર્વ માલિક હતા. આપણે કહીએ છીએ કે આ ભૂતપૂર્વ પ્રધાન, આ ભૂતપૂર્વ ટ્રસ્ટી, આ ભૂતપૂર્વ પ્રિન્સિપાલ, ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ અર્થે એ કે આપણા પ્રત્યેક ઘરને બંગલાને ભૂતબંગલા કહી શકાય. મહેલ મરઘટ રૂપે અને બંગલા ભૂતબંગલા કે મરઘટથી વધુ કશું જ નથી. આ ચિંતનથી અનાસક્ત ભાવ ઉજાગર થશે અને આપણું મકાન કે મહેલ આપણા માટે આશ્રમ કે તપોવન જેવું બની જશે. આ મહેલાતોમાં માલિકીભાવને બદલે ટ્રસ્ટીભાવ રહેશે. મૃત્યુ સમયે અંત સમયે આ બધું સહજ છૂટી જશે. સરકારી બંગલામાં રહેલા અમેરિકાના પ્રમુખને કોઈએ પૂછ્યું કે તમે આ બંગલામાં રહો છો ? તો પ્રમુખ કહે કે હું અહીંથી પસાર થઈ રહ્યો છું.

કોઈપણ વ્યક્તિ સંસારમાં કાયમ રહેવાની નથી. અનંત કાળના પ્રવાહમાં દરેક વ્યક્તિ આ સંસારમાંથી પસાર થાય છે.

મૃત્યુથી બચવા બહારની સુરક્ષાની વ્યવસ્થા કરે છે. પાકુ મકાન બનાવે - દરવાજા, તાળાં, ચોકીદાર રાખે. ગુંડાથી બચવા ઝેડ ગ્રેડ શ્રેણીની સુરક્ષા કરે પણ તેથી શું ? તે તો બહારની સુરક્ષા થઈ.

બ્રેનહેમરેજ થાય, હાર્ટએટેક આવે કે લીવર કામ કરવાનું બંધ કરે, શ્વાસની તકલીફ થાય કે કેન્સર થાય તે અંદરની તકલીફો છે. બહારની સુરક્ષા તેને માટે કામ ન આવે. આવા રોગના ઉપચાર માટે માનવીની મદદે વિજ્ઞાન અને નિષ્ણાત ડોક્ટરો આવે છે

પરંતુ મૃત્યુનો કોઈ ઉપચાર નથી. જન્મ છે તેનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે. માટે જન્મ અને મૃત્યુ આ વિશ્વના બે મહારોગ છે. અજન્મા થવું

એટલે મોક્ષમાં જવું. મોક્ષમાં જનારનો પુનઃજન્મ થતો નથી માટે માત્ર મોક્ષ જ મૃત્યુ રોગનો એકમાત્ર ઉપચાર છે અને મોક્ષ ઉપાય છે સુધર્મ. જન્મના મુગટમાં મૃત્યુના મહિરતનનું જડતર થયેલું જ હોય છે. મા પોતાના નવજાત શિશુને ખોળામાં લે છે તે પહેલાં મૃત્યુએ તેને ખોળામાં લઈ લીધું હોય છે. આયુષ્ય કર્મ પ્રમાણે આપણે નિશ્ચિત શ્વાસ લેવાના છે. જન્મ પછીનો આપણો એક એક શ્વાસ આપણા આયુષ્યને ઘટાડતો જાય છે.

સાઘક મકરંદ દવે કહે છે કે આત્મતેજની અખંડ સ્મૃતિ સાચવે તે જ મૃત્યુને જીતી અમરત્વને વરે છે. મનુષ્યનો જન્મ થાય છે ત્યારે તેને એક ઘડકો લાગે છે તેને 'બર્થ ટ્રોમા' કહે છે. માતાનો પ્રથમ વિરછેદ અને પોતીકો સ્વતંત્ર પ્રશ્વાસ બાળકને જન્મનો આઘાત આપે છે. આ તેની આત્મ વિસ્મૃતિનું કારણ છે. આ 'અપસ્માર' કે 'સ્મૃતિભ્રંશ'ની ભૂમિ છે. મૃત્યુ વેળાએ વળી 'ડેથ ટ્રોમા' મૃત્યુનો આઘાત આવી પડે છે જે સ્થૂળ શરીર સાથે વિરછેદ તેમજ જીવાત્મા તરીકે સ્વતંત્ર ભૂમિમાં વિહરવાનું બને છે. એ વેળા શરીરની સ્મૃતિ જાણે સ્વપ્ન જેવી બની જાય છે આ 'બર્થ ટ્રોમા' અને 'ડેથ ટ્રોમા' જન્મ-મૃત્યુના આઘાત વચ્ચેથી પસાર થતાં જે આત્મસ્મૃતિનું અનુસંધાન રાખી શકે તે જ અમરત્વને વરે છે.

આત્મતેજની સ્મૃતિ એટલે આત્મસંસ્કારની સ્મૃતિ. આત્મા પર પડેલાં શુભાશુભ કર્મો આત્મા સાથે મૃત્યુ પછીની ગતિમાં પણ જાય છે. આત્મા શુભ કર્મોના સંસ્કારો સાથે લઈ જાય તો જ તેને સ્મરણ રહે કે 'હું આત્મા છું', હું શરીર નથી, હું ચૈતન્યનો પૂંજ છું. આવી આત્મસ્મૃતિનું અનુસંધાન જ જીવને શિવ બનાવી શકે. આત્મસ્મૃતિના સાતત્યની વાતમાં શુભ કર્મોના સંસ્કારોનો ભાવ અભિપ્રેત છે. આત્મરમણતા પ્રત્યે ઈશારો છે. સત્કર્મના આચરણ પ્રતિ પવિત્ર સંકેત છે.

પ. મૃત્યુનો પગલવ. . . . .

અનાસક્ત પુરુષોની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે ભોગ-વૈભવમાં લેપાતા નથી. નિર્લેપભાવે સંસારમાં રહે છે.

ઈતિહાસ આવા ઘણાં મહાપુરુષોનો સાક્ષી છે. ચક્રવર્તી ભરત રાજા, રાજા જનક, શેઠ સુદર્શન, 'ગૃહસ્થ શ્રાવક' જે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં અનાસક્ત વિરક્ત અને નિર્લેપ ભાવમાં રહેતાં. જેમણે ગૃહસ્થાશ્રમને આશ્રમ બનાવી દીધેલ.

જૈન આગમોમાં ઉલ્લેખ છે કે મહારાજા ભરત ચક્રવર્તી અપાર વૈભવ હોવા છતાં અનાસક્ત આત્મા હતાં. એમના જીવનમાં ધર્મ, તપ અને સંચમ અભિપ્રેત હતા.

ચક્રવર્તી ભરતના જીવનની એક ઘટના છે. એક દિવસ એક બ્રાહ્મણે આવીને ભરતને કહ્યું કે લોકો આપને વૈરાગી સમજે છે. આપ આવા ભવ્ય મહેલમાં રહો છો તો વૈરાગી કઈ રીતે ?

‘મારું મન કહે છે કે ભરત ચક્રવર્તી વૈરાગી છે તો મહેલમાં કેમ રહે છે ? અને તે મહેલમાં રહે છે તો તેને વૈરાગી કઈ રીતે કહી શકાય ? મને આશ્ચર્ય એ વાતનું છે કે રાજા ભરત વૈરાગી છે તો આવાં આશ્ચર્ય વચ્ચે રાણીઓના રંગ-રાગ વચ્ચે કેમ ? અને રાણીઓના રંગરાગ વચ્ચે તે વૈરાગી શી રીતે રહી શકે ? મને એ સમજાતું નથી કે સિંહાસન પર, રાજમુગટ સાથે શોભતી વ્યક્તિ વૈરાગી કઈ રીતે ? મહારાજા મારી આ જિજ્ઞાસાનું સમાધાન કરો. શું આપના મનમાં પાપ-વિકાર વાસના નથી ઊઠતી ? આવી જીવન સ્થિતિમાં આપ વૈરાગી કઈ રીતે રહી શકો છો તે મને સમજાવો’.

ચક્રવર્તી ભરતે કહ્યું ‘વિપ્રદેવ તમારી શંકા ઉચિત છે. આપને એનું સમાધાન જરૂર મળશે. પરંતુ એ પહેલા આપે મારી એક આજ્ઞાનું પાલન કરવું પડશે. ‘આજ્ઞા કરો મહારાજા હું, તૈયાર છું’, વિપ્રે કહ્યું.

મહારાજા ભરતે તેલથી છલોછલ ભરેલો એક વાટકો બ્રાહ્મણના હાથમાં પકડાવતા કહ્યું કે તમારે મારા અંતઃપુરમાં જવાનું છે અંતઃપુરના એક એક ખંડમાં મારી દરેક રાણીને જોવાની છે અને પછી મને બતાવવાનું છે કે મારી સૌથી સૌંદર્યવાન રાણી કઈ છે અને સમગ્ર અંતઃપુરમાં તમને કઈ વિશિષ્ટતા લાગી ?

બ્રાહ્મણ તો રાજી થઈને કહ્યું કે, ‘મહારાજા હમાણાંજ તમારી આજ્ઞાનું પાલન કરીને આવું છું’. ભરતે કહ્યું ભાઈ ! ‘ઉતાવળ ન કરો મારી બીજી વાત સાંભળો’. વિપ્ર કહે શું ? ભરત રાજા કહ્યું કે ‘તમારે અહીંથી અંતઃપુરમાં જવાનું છે. અંતઃપુરની બધી રાણી જોઈને સહુથી રૂપવતી રાણીને શોધવાની છે. અંતઃપુરની વિશિષ્ટતાનું દર્શન કરવાનું છે. આપતા-જતા તમારા હાથમાં સંપૂર્ણ તેલથી છલોછલ ભરેલો કટોરો હશે તમારી પાછળ બે સૈનિક ખુલી તલવાર લઈને ચાલતાં હશે જો રસ્તામાં તમારા હાથમાં રહેલા કટોરામાંથી એક ટીપું પણ તેલ ઢોળાશે તો સૈનિક તમારી ગરદનને ઘડથી અલગ કરી

દેશે. બ્રાહ્મણ ભયભીત થઈને કહે કે આ શરત તો બહુ અકરી છે. રાજા કહે હા, કઠિન તો છે પરંતુ જે અંત:પુરમાં રાજા સિવાય કોઈ પણ વ્યક્તિને પ્રવેશ ન મળી શકે ત્યાં તમને પ્રવેશ મળશે, જે રાણીઓના સૌંદર્યનું દર્શન દેવોને પણ દુર્લભ છે તે તમને મળશે’.

વિપ્ર તો હાથમાં કટોરા સાથે પૂરા ધ્યાનથી સંપૂર્ણ સાવધાનીથી અંત:પુર તરફ એક એક ડગ માંડવા લાગ્યો. અંત:પૂરની સુંદર સજાવટ ફૂલો, નૃત્ય, વાજિંત્રો, ગીતો, અત્તરની ખુશ્બુ અને સૌંદર્ય સુંદરીઓ પાસેથી પસાર થઈ ગયો. સમગ્ર અંત:પુરની પરિક્રમા કરી અને રાજા પાસે પરત આવ્યો ત્યારે પસીનાથી તરબતર હતો અને ખૂબ હાંફતો હતો. રાજા ભરતે પૂછ્યું કે બતાવો મારી સૌથી સુંદર રાણી કઈ ? મારા અંત:પુરમાં શું વિશિષ્ટ લાગ્યું ?

રાજા ! આપ કઈ રાણીની વાત કરો છો ? રાણીઓ ક્યાં હતી ? કેવી હતી ? કેટલી હતી ? તે મને કશું દેખાયું જ નથી. મેં તમારું અંત:પુર જોયું જ નથી તો તેની વિશિષ્ટતા તમને શું કહું ?

રાજા કહે આ સેવકો તો કહે છે કે તમે સમગ્ર અંત:પુરને પરિક્રમા લગાવી છે, તો ત્યાં શું જોયું ?

વિપ્ર કહે, કહું મેં શું જોયું ?

‘તેલથી છલછલતા ભરેલા કટોરામાં મેં માત્ર મારા મોતનું પ્રતિબિંબ, ચમચમતી ઉઘાડી તલવાર સાથે ચાલતા સૈનિકના પ્રત્યેક કદમમાં મને મૃત્યુ મારી નજીક આવતું દેખાતું હતું.’

રાજા કહે, ‘મારી રાણીઓનું સૌંદર્ય તમને ન દેખાયું ? અંત:પુરમાં ચાલી રહેતા સુંદર નૃત્યને તમે ન જોયું ?’

વિપ્ર કહે, ‘મને ક્ષણે ક્ષણે મૃત્યુનો બિહામણો અને વિકરાળ ચહેરો દેખાતો હતો. અંત-પુરમાં નૃત્ય નહિ મને ખુલ્લી તલવાર સાથે ચાલતા સૈનિકોમાં, મારા મોતનું તાંડવનૃત્ય દેખાતું હતું. હે રાજા, મને સતત મૃત્યુનું સ્મરણ હતું’.

ચક્રવર્તી ભરત કહે ‘ભાઈ ! આજ આજ તમારી જિજ્ઞાસાનું સમાધાન છે. ભાઈ, જે રીતે રાણીની સમીપ જવા છતાં તમને રાણી પ્રત્યે કોઈ પાપ વિકાર ન જાગ્યો માત્ર તમને મૃત્યુ જ દેખાયું તેમ મને પણ આ અપારસમૃદ્ધિ અને વૈભવ પ્રત્યે આસક્તિ નથી પરંતુ મને સતત મૃત્યુનું સ્મરણ છે. મૃત્યુનાં પગલાંનો અવાજ મને સતત મારી તરફ આવતો સંભળાય છે. મારા માથે મોત ભમે છે, એ ગમે ત્યારે ત્રાટકશે તેનાથી હું સભાન છું. એટલે જ આ વૈભવી વાતાવરણમાં વાસનાના કાદવ કીચડ મને સ્પર્શતા નથી. અને હું આ કીચડ ઉપર કમળ જેમ ખીલીને રહી શકું છું. રંગ-રાગમાં પણ હું વૈરાગ્યની ચાદર ઓઢીને નિર્લેપભાવે જીવી શકું છું. હું સુવર્ણ સિંહાસન પર મણિ મુગટ ધારણ કરી બેસું છું. રાણીઓ સાથે ઊંઠું બેસું છું. રાજ્યની ધૂરાને સંભાળું છું. દરેક કર્તવ્ય બજાવવાની સાથે મૃત્યુનો પગરવ સતત મારા તરફ આવતો સાંભળતો રહું છું. એટલે જ પાપ વિકાર મને સ્પર્શતા નથી. માયાથી હું પ્રભાવિત થતો નથી. પરંતુ દિવ્યઆત્મા સાથે મારું સતત અનુસંધાન છે એટલે જ લોકો મને વૈરાગી કહેતા હશે’.

ભરતરાજાએ ભવ્યતાના પ્રદર્શન વચ્ચે દિવ્યતાને સંગોપી દીધી છે. એજ તેના ઉત્કૃષ્ટ અનાસક્ત ભાવનું રહસ્ય છે.

૬. ઔષધ-ઉપચાર ચિંતન - મંગલમય અનન્ય શરણ જ ઉત્તમ ઔષધોપચાર છે.

રોગ કે માંદગી આવે ત્યારે ઔષધ ઉપચાર કરવા કે કેમ ? અને કરવામાં વિવેકબુદ્ધિ વાપરવા અંગેની વિચારણા આવશ્યક છે.

ઉંમર અને રોગના સંદર્ભે પરમ આત્મદષ્ટિ અને સંપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસવાળો પુરુષ એમ વિચારે કે મેં જીવન માણી લીધું મારે હવે કશું બાકી નથી, વળી હવે જે અસાધ્ય રોગ મને લાગુ પડ્યો છે તે ઉપર કોઈપણ ઔષધ કે ઉપચાર કામ આવે તેમ નથી. તેથી તે ગ્રહણ ન કરવા અને સમતા ભાવે વેદન સહન કરી શેષ આયુષ્ય ધર્મધ્યાનસહ પૂર્ણ કરવું.

પરંતુ બીજા સામાન્ય જીવો તેમ વર્તવા જાય તે યોગ્ય નથી. કારણ કે દરેકના પરિવારની, પોતાના તન અને મનની પરિસ્થિતિ ભિન્ન હોય છે. રોગ માંદગી પીડા કર્મબંધ પર આધાર રાખે છે. ઔષધ ઉપચારનો પુરુષાર્થ કરવાથી, શાતા વેદનીયનો ઉદય હોયતો દવા કે ઉપચારના નિમિત્તથી વેદનીય ઉદયનું નિમિત્તપણું છોડી દે

તો ઔષધ કે ઉપચારની અસર થાય છે. વળી માંદગી કે રોગની પીડાને કારણે જે આર્તધ્યાન વ. થાય છે તે ધર્મધ્યાનમાં બાધક બની શકે જેથી નિર્દોષ ઔષધ ઉપચાર કરવો ઘટે વળી કર્મબંધની સ્થિતિ માત્ર જ્ઞાનીગમ્ય છે. એટલે મહાજ્ઞાની જ જાણી શકે.

આપણને રોગ, માંદગી કે અકસ્માતની પીડા આવે ત્યારે આપણે તો એમજ ચિંતવવાનું કે હે પ્રભુ ! મને સમતા ભાવે પીડા સહન કરવાનું બળ આપ, તારું નામ સ્મરણ કરતાં કરતાં મારું મરણ આવે તો એ મરણ પણ મારે માટે મહોત્સવ બની જાય. તારું નામ સ્મરણ, તારા ગુણોનું કીર્તન જ મારું ઔષધ છે અને વળી ગમે તેવા વૈદ્ય શોધું તોપણ તારા જેવો કરુણાળ અને ચતુર વૈદ્ય સુજાણ મને ક્યાં મળવાનો ? માટે તારું અને માત્ર તારું જ મંગલમય અનન્ય શરણ સ્વીકારું છું.

પરંતુ આપણાં સ્વજન, માતાપિતા કે આશ્રિત રોગ કે પીડાના ભોગ બન્યા હોય ત્યારે એમ વિચારવાનું નહીં કે હવે આ ઉંમરે કે આવા ભયાનકરોગમાં ઔષધ ઉપચાર શું કરવા ? આપણે તો પ્રમાદ છોડી વૈયાવચ્ચનો પ્રચંડ પુરુષાર્થ આદરવો ઉચિત છે આવા સમ્યક પુરુષાર્થમાં ક્રુણા અને અનુકંપાભાવ અભિપ્રેત છે. ગૃહસ્થ વ્યવહારમાં વિવેકબુદ્ધિ દાખવી નિરવધ. નિષ્પાપ, નિર્દોષ ઔષધિ-ઉપચારની વૃત્તિ રાખવી જોઈએ.

સંતો કે ગુરુભગવંતોના ઔષધોપચારમાં તેનાં વ્રતોને લક્ષમાં લઈ વિવેકબુદ્ધિથી ઉપચાર કરીએ. ભાવપૂર્વકની વૈયાવચ્ચમાં ત્રિરત્નનું પૂજન અભિપ્રેત છે.

ઔષધોપચાર સંદર્ભમાં યુગપુરુષ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના વિચારો (પત્ર ક્રમાંક - ૭૭૨) અર્થસભર અને દરેકને માટે માર્ગદર્શક છે. આ પત્રમાં શ્રીમદજી ફરમાવે છે કે,

કેલાક રોગાદિ પર ઔષધાદિ સંપ્રાપ્ત થયે અસર કરે છે, કેમકે તે રોગાદિના હેતુનો કર્મબંધ પણ તેવા પ્રકારનો હોય છે. ઔષધાદિ નિમિત્તથી તે પુદ્ગલ વિસ્તારમાં પ્રસરી જઈને અથવા ખસી જઈને વેદનીયના ઉદયનું નિમિત્તપણું છોડી દે છે. તેવી રીતે નિવૃત્ત થવા યોગ્ય તે રોગાદિ સંબંધી કર્મબંધ ન હોય તો તેના પર ઔષધાદિની અસર થતી નથી, અથવા ઔષધાદિ પ્રાપ્ત થતાં નથી, કે સમ્યક્ ઔષધાદિ પ્રાપ્ત થતાં નથી.

અમુક કર્મબંધ કેવા પ્રકારનો છે તે તથા રૂપ જ્ઞાનદષ્ટિ વિના જાણવું કઠણ છે. એટલે ઔષધાદિ વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ એકાંતે નિષેધી ન શકાય. પોતાના દેહના સંબંધમાં કોઈ એક પરમ આત્મદષ્ટિવાળા પુરુષ તેમ વર્તે તો, એટલે ઔષધાદિ ગ્રહણ ન કરે તો તે યોગ્ય છે. પણ બીજા સામાન્ય જીવો તેમ વર્તવા જાય તો તે એકાંતિક દષ્ટિથી હાનિ કરે, તેમાં પણ પોતાને આશ્રિત રહેલા એવા જીવો પ્રત્યે અથવા બીજા કોઈ જીવ પ્રત્યે રોગાદિ કારણોમાં તેવો ઉપચાર કરવાના વ્યવહારમાં વર્તી શકે તેવું છે છતાં ઉપચારાદિ કરવાની ઉપેક્ષા કરે તો અનુકંપા માર્ગ છોડી દેવા જેવું થાય. કોઈ જીવ ગમે તેવો પીડાતો હોય તોપણ તેની આસનાવાસના કરવાનું તથા ઔષધાદિ વ્યવહાર છોડી દેવામાં આવે તો તેને આર્તદયાનના હેતુ થવા જેવું થાય. ગૃહસ્થવ્યવહારમાં એવી એકાંતિક દષ્ટિ કરતાં ઘણા વિરોધ ઉત્પન્ન થાય.

ત્યાગવ્યવહારમાં પણ એકાંતે ઉપચારાદિનો નિષેધ જ્ઞાનીએ કર્યો નથી. નિર્ગ્રથને સ્વપરિગ્રહિત શરીરે રોગાદિ થાય ત્યારે ઔષધાદિ ગ્રહણ કરવામાં એવી આજ્ઞા છે કે જ્યાં સુધી આર્તદયાન ન ઉપજવા યોગ્ય દષ્ટિ રહે ત્યાં સુધી ઔષધાદિ ગ્રહણ ન કરવું, ને તેવું વિશેષ કારણ દેખાય તો નિરવધ ઔષધાદિ ગ્રહણ કરતાં આજ્ઞાનો અતિક્રમ નથી, અથવા યથાસૂત્ર ઔષધાદિ ગ્રહણ કરતાં આજ્ઞાનો અતિક્રમ

નથી, અને બીજા નિર્ગ્રથને શરીરે રોગાદિ થયું હોય ત્યારે તેની વૈયાવચ્ચાદિ કરવાનો પ્રકાર જ્યાં દર્શાવ્યો છે ત્યાં કંઈ પણ વિશેષ અનુકંપાદિ દષ્ટિ રહે એવી રીતે દર્શાવ્યો છે. એટલે ગૃહસ્થવ્યવહારમાં એકાંતે તેનો ત્યાગ અશક્ય છે એમ સમજાશે.

તે ઔષધાદિ કંઈ પણ પાપક્રિયાથી થયા હોય, તોપણ તેથી પોતાનો ઔષધાદિપણાનો ગુણ દેખાડ્યા વિના ન રહે, અને તેમાં થયેલી પાપક્રિયા પણ પોતાનો ગુણ દેખાડ્યા વિના ન રહે, અર્થાત્ જેમ ઔષધાદિનાં પુદ્ગલમાં રોગાદિના પુદ્ગલને પરાભવ કરવાનો ગુણ છે, તેમ તે કરતાં કરવામાં આવેલી પાપક્રિયામાં પણ પાપ પણે પરિણમવાનો ગુણ છે, અને તેથી કર્મબંધ થઈ યથાવસર તે પાપક્રિયાનું ફળ ઉદયમાં આવે. તે પાપક્રિયાવાળાં ઔષધાદિ કરવામાં, કરાવવામાં તથા અનુમોદન કરવામાં ગ્રહણ કરનાર જીવની જેવી જેવી દેહાદિ પ્રત્યે મૂર્છા છે, મનનું આકુળ-વ્યાકુળપણું છે, આર્તદયાન છે, તથા તે ઔષધાદિની પાપક્રિયા છે, તે સર્વ પોતપોતાના સ્વભાવે પરિણમીને યથાવસરે ફળ આપે છે. જેમ રોગાદિનાં કારણરૂપ કર્મબંધ પોતાનો જેવો સ્વભાવ છે તેવો દર્શાવે છે, જેમ ઔષધાદિનાં પુદ્ગલ પોતાનો સ્વભાવ દર્શાવે છે, તેમ ઔષધાદિની ઉત્પત્તિ આદિમાં થયેલી ક્રિયા, તેના કર્તાની જ્ઞાનાદિ વૃત્તિ તથા તે ગ્રહણકર્તાનાં જેવા પરિણામ છે, તેનું જેવું જ્ઞાનાદિ છે, વૃત્તિ છે, તેને પોતાનો સ્વભાવ દર્શાવવાને યોગ્ય છે, તથા રૂપ શુભ શુભ સ્વરૂપે અને અશુભ અશુભ સ્વરૂપે સફળ છે.

ગૃહસ્થવ્યવહારમાં પણ પોતાના દેહે રોગાદિ થયે જેટલી મુખ્ય આત્મદષ્ટિ રહે તેટલી રાખવી અને આર્તદયાનનું યથાદષ્ટિએ જોતાં અવશ્ય પરિણામ આવવા યોગ્ય દેખાય અથવા આર્તદયાન ઊપજતું દેખાય તો ઔષધાદિ વ્યવહાર ગ્રહણ કરતાં નિરવધ (નિષ્પાપ) ઔષધાદિની વૃત્તિ રાખવી. ક્વચિત્ પોતાને અર્થે અથવા પોતાને આશ્રિત એવા અથવા અનુકંપાયોગ્ય એવા પરજીવને અર્થે સાવધ

ઓષઘાદિનું ગ્રહણ થાય તો તેનું સાવઘપણું નિર્ઘર્ષરા (ફૂર) પરિણામના હેતુ જેવું અથવા અઘર્મ માર્ગને પોષે તેવું હોવું ન જોઈએ, એ લક્ષ રાખવા યોગ્ય છે.

સર્વ જીવને હિતકારી એવી જ્ઞાનીપુરુષની વાણીને કંઈ પણ એકાંત દષ્ટિ ગ્રહણ કરીને અહિતકારી અર્થમાં ઉતારવી નહીં, એ ઉપયોગ નિરંતર સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે.'

અનાદિ અનંત ચૈતન્ય

‘ન જન્મ્યા, ન મૃત્યુ પામ્યા માત્ર આ પૃથ્વીના ગ્રહની મુલાકાત લીધી ૧૧ ડીસેમ્બર ૧૯૩૧ થી ૧૯ જાન્યુઆરી ૧૯૯૦ સુધી’

ઓશો (૨જનીશજી) ની સમાધિપર કોતરાયેલા આ શબ્દો આપણામાનું ચૈતન્ય જન્મતું યે નથી અને નથી મૃત્યુ પામતું એ અનાદિ અનંત ચેતનાનો સ્વભાવ છે એ પરમ સત્યનું સતત સ્મરણ કરાવે છે.

૭. દિવ્ય સુખનો અલૌકિક પ્રદેશ

ચુંટાયેલા રાજપ્રમુખ ભવિષ્યની યોજનાના વિચારમાં મગ્ન હતા. આગામી પાંચ વર્ષમાં મળનારા ભવ્યસુખના દીવાસ્વપ્નમાં ડૂબકી લગાવી રહ્યા હતાં. પાંચ વર્ષ પૂરાં સુખ સાઘનો કઈ રીતે વઘુમાં વઘુ ભોગવી શકાય તેના નક્કશાને માનસ પટ પર અંકિત કરી રહ્યા હતાં. આ નક્કશાની રેખાઓમાં એક અગમ્ય ભય પણ દેખા દેતો... પાંચ વર્ષ પૂર્ણ થતાં કેટલીવાર ? કાળની ગતિને કોણ આંબી શકે?

આ પ્રજાસત્તાક દેશમાં ગણતંત્રની એક વિચિત્ર રાજ્યપદ્ધતિ અમલમાં હતી. દર પાંચ વર્ષે તે પ્રદેશની પ્રજા એક રાજપ્રમુખની ચુંટણી કરતી. પ્રમુખ ગમે તેવા હોય પરંતુ ચુંટાયેલા એ પ્રમુખનું શાસન એની આજ્ઞા પ્રમાણે જ ચાલતું.

પ્રમુખપદની અવધિના પાંચ વર્ષ પૂરાં થયા પછી તેને દરિયાકાંઠે લઈ જઈ એક નોકામાં બેસાડી દેતા, ત્યાંથી થોડાક માઈલ દૂર એક બીજો બેટ હતો ત્યાં લઈ જતા અને ત્યાં તેમને

એકલા છોડી નૌકા પાછી ફરતી. પેલા બેટ પર માનવવસ્તી ન હતી. ઘટાટોપ ગીચ જંગલ અને વિકરાળ વનપશુઓ એ ટાપુમાં વસતા હતા. ભૂલે ચૂકે પણ તે બેટ પર જનાર માનવી જીવતો પાછો ફરી જ ન શકે, જંગલી પ્રાણીઓનો ભોગ બની મૃત્યુને જ ભેટે.

પાંચ વર્ષ રાજ્યસત્તા ભોગવ્યા પછી છેવટે બેટમાં જંગલી જાનવરોનાં મુખે મૃત્યુને જ ભેટવાનું છે એમ જાણનાર એક પછી એક રાજપ્રમુખો પાંચ વર્ષ દરમિયાન બને તેટલા મોજશોખ માણી લેતા. વૈભવ, વિલાસ, રંગ-રાગ માણવામાં એટલા ગળાડૂબ રહેતા કે પાંચ વર્ષ કેમ પૂરાં થઈ જતા તેની ખબર પણ ન રહેતી.

એકવાર પ્રમુખપદના પાંચ વર્ષની અવધિ પૂર્ણ કરી પેલા ભયંકર બેટ પર જવાનો એક રાજપ્રમુખનો વારો આવ્યો. રાજ્યમાં કલ્યાણ કાર્યો કરવાથી લોકપ્રિય બનેલા પ્રમુખને વિદાય આપવા માટે મહાનુભવોની સાથે પ્રજાજનોની મેદની બંદર પર એકઠી થઈ હતી. બધાંની આંખમાં આંસુ હતાં પરંતુ પેલા રાજપ્રમુખના ચહેરા પર આનંદ અને હાસ્ય મિશ્રિત પ્રસન્નતા હતી.

તે સ્વસ્થતાથી સૌને પ્રણામ કરી નૌકામાં બેસી ગયા. નાવિકે નૌકાને સાગરમાં આગળ હંકારવા માંડી.

વૃદ્ધ નાવિકને મોટું આશ્ચર્ય થયું. તેમણે નમ્રતાપૂર્વક મૃત્યુને ભેટવા જઈ રહેલા રાજપ્રમુખને પૂછ્યું.

‘મારી જિંદગીમાં હું ઘણા રાજપ્રમુખોને મારી નૌકામાં ભયંકર બેટ પર મૂકી આવ્યો છું. બધા પ્રમુખો વિષાદગ્રસ્ત ચહેરે રડતા કકળતા આ નૌકામાં બેસતા, અરે કેટલાકને તો જબરદસ્તીથી બેસાડવા પડતા. આક્રંદ કરતા પ્રમુખને પરાણે ઘક્કા મારીને લગભગ ફેંકી દેવા પડતા. પરંતુ તમારું વર્તન મારા માટે વિસ્મયજનક છે.

તમારા ચહેરા પર વિષાદને બદલે પ્રસન્નતા છે, જાણે કોઈ પ્રેમીજનોને મળવા જતા હો એવો ઉત્સાહ છે. કૃપા કરી આનું કારણ જણાવી ખુલાસો કરશો ?’

સ્મિત મુદ્રાસહ પ્રમુખે નાવિકના ખભા પર હળવેથી હાથ મૂકી કહ્યું ‘દોસ્ત બધા જ પ્રમુખો પોતાના પદની અવધિના પાંચ વર્ષ રંગરાગમાં ગુલતાન રહી જિંદગી બરબાદ કરી દેતા. મે પાંચ વર્ષ પછી શું ? તે વાતનો પ્રથમ વિચાર કર્યો. પ્રજા કલ્યાણનાં કાર્યો કરી લોકપ્રિય બનવાની સાથે સાથે શરૂથી જ મેં એક ગુપ્ત યોજના તૈયાર કરી પ્રથમ એક સેનાપતિને આજ્ઞા કરી કે, તમારા લશ્કરમાંથી જેટલા જરૂર પડે તેટલા સૈનિકો, મજૂરો, સાધનો, હથિયાર - સામાન, વાહનો વગેરે મોટાં વહાણોમાં ભરી સામેના બેટ પર લઈ જઈ ત્યાં જંગલમાં રસ્તા બનાવો, વિકરાળ જાનવરોનું એક અલગ અભયારણ્ય બનાવો.

બાકીનું જંગલ સાફ કરી એક નાની નગરી વસાવો. થોડા સમય પછી એક વિશ્વાસુ અને બુદ્ધિશાળી મંત્રીને આજ્ઞા કરી કે થોડા ઉચ્ચ વર્ણના, થોડા ભણેલા અને થોડા વેપારીઓને લઈ ત્યાં વસો ત્યાં ઘંઘો કરનારને પ્રોત્સાહન મળે તેવી યોજનાઓ તૈયાર કરી આજુબાજુના નાનકડા બેટ અને ટાપુના લોકોને ત્યાં વસાવી સ્થિર કરવા ત્યાં મંદિર, વિદ્યાલય, રગ્ણાલય, સરોવર અને ઉદ્યાનો બનાવ્યા. સેનાપતિ અને મંત્રી સાથે ગયેલા લોકો એ રળિયામણી નગરીમાં વસી ગયા છે. ત્યાં જંગલોને બદલે ધાન્યથી લચી પડેલાં ખેતરો અને ફૂલોથી શોભતા બગીચા છે. ત્યાં મને ખાનાર રાની પશુઓ નથી પરંતુ, મારી કલ્યાણરાજ્યની આદર્શ નગરીમાં મારું સ્વાગત કરવા તત્પર આતુર પ્રજાજનો છે.’

પ્રમુખે પોતાની પ્રસન્નતાનું રહસ્યોદ્ઘાટન કર્યું. સંતવાણીની પ્રસાદી સમી પ્રેરક કથા આપણા ચિંતમાં ચિંતનની એક ચીનગારી

ચાંપે છે. પાંચ વર્ષના પ્રમુખપદ જેવો આ માનવભવ આપણને મળ્યો છે. પાંચ ઈંદ્રિયોના આનંદને માટે મન ભોગ વિલાસના નકશા અંકિત કરે છે. ભૌતિક ભવ્યતા અને લૌકિક સુખના કરોળિયાના ઝાળં જેવા એ નકશામાં, નિજનંદનો મુકામ ક્યાંય દેખાતો નથી.

આપણે તપ દ્વારા કુકર્મોનાં વનને બાળી સત્કર્મોનાં ઉપવન સર્જવાનાં છે. આત્મગુણોનો નાશ કરતાં રાની પશુ જેવા કષાયો: ક્રોધ, અહંકાર, માયા અને લોભને, સત્પુરુષ શરણ શોધી હાંકી કાઢવા પડશે. ભીતર ઉગેલા વિકાર અને વાસનાના અડાબીડ જંગલને શુભચિંતનની નિર્મળતાના નંદનવનમાં પલટાવવું પડશે.

પેલા રાજપ્રમુખે ભાવિ જીવનની ચિંતા કરી પાણી પહેલાં પાળ બાંધી અને ભાવિ સુખ માટે પૂર્વ તૈયારી કરી લીધી હતી. આપણે પણ આ લોક પછીના પરલોકના સુખ માટેની તૈયારી કરવા સદ્ગુરુને પૂછીશું. કે, 'હે કલ્યાણમિત્ર ગુરુભગવંત ! અમને માર્ગ બતાવો !' એ સામર્થ્યવાન ધર્મપુરુષનો હાથ તો લંબાયેલો જ છે માત્ર ગુરુની આંગળી પકડવાનો પુરુષાર્થ કરી એ ચલાવે તે માર્ગે ચાલીશું તો કર્મદળમાંથી બહાર નીકળી શકીશું અને આપણે પણ આપણી વિદાય વેળાએ સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન હોઈશું કારણ....!

દિવ્યસુખનો અલૌકિક પ્રદેશ આપણી રાહ જોતો હશે.

૮. અખિલ બ્રહ્માંડમાં આપણું સ્થાન ક્યાં ?

વર્તમાન સમયની ફોર્બ્સની (Forbes) અબજોપતિની યાદીનાં અનેક લક્ષ્મીપતિઓની તમામ સંપત્તિ કરતા લાખો ગણી સમૃદ્ધિ કુબેર પાસે હતી. અને તે સર્વસ્વ ત્યાગવાની તાકાત પણ તેનામાં હતી. તે ઐશ્વર્ય સામે આપણી સંપત્તિના સામ્રાજ્યનું શું મૂલ્ય ?

બાહ્ય અને અંતરંગતપનો જેના જેના જીવનમાં સમન્વય હતો તેવા ભગવાન ઋષભદેવ કે જેના માત્ર સાધુને લેવા યોગ્ય ભિક્ષા- 'નિર્દોષ ગોચરી' ન મળતાં સહજ રીતે થયેલું ચારસો ઉપવાસનું તપ યુગોથી અદ્વિતીય અને અપૂર્વ રહ્યું છે.

શ્રી કૃષ્ણનો યોગ, રામની મર્યાદા, મહાવીર-બુદ્ધની કરુણા અને નરસિંહ-મીરાંની ભક્તિ, જીવનની ચરમ સીમાએ પહોંચી હતી. વૈરાગ્યભાવમાંથી ફલિત થતો ઘન્ના-શાલિભદ્રનો ત્યાગ, શ્રીરામ પ્રતિ સાચા ભાર્તપ્રેમમાંથી પ્રગટતો ભરતનો રાજ્ય ભોગવટાના ત્યાગનો આ જગત પર જોટો જડે તેમ નથી.

આનંદ-શ્રાવક, ભામાશા, જગદુશા, વસ્તુપાલ અને તેજપાળ જેવા વીરોએ પોતાના ન્યાયસંપન્ન વૈભવમાંથી ઉલ્લાસભાવે સુપાત્ર દાન દઈ લક્ષ્મીને મહાલક્ષ્મી બનાવી. શેઠ સુદર્શનના શીલવ્રત અને ગણધર ગૌતમના જ્ઞાનને આપણે સદૈવ વંદન કરીએ છીએ.

જ્યારે આપણા જીવનમાં ત્યાગ, તપ, દાન, શીલ કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું કોઈ સત્કાર્ય થાય કે સફળતા મળે, તે સમયે સૂક્ષ્મ અહમ આપણામાં પેસી જવાનો ભય હોય છે. તે ક્ષણે આવા મહાન આત્માઓનું પાવન સ્મરણ કરી તેમની જીવનમાં તપ, ત્યાગ, શીલ, બાહ્ય અને અંતર વૈભવની સાથે આપણી સરખામણી કરવી જોઈએ. તેમ કરવાથી લાગશે કે આમાં આપણી શી વિસાત ? આ ચિંતન આપણામાં જાગૃતિ લાવશે તેથી જીવનમાં લઘુતાભાવ પ્રગટ થશે જે અહંકારના આક્રમણ સામે કવચ બની રહેશે.

રાજકીય, સામાજિક કે ધર્મસંસ્થામાં પદ મળે, પૈસા કે પ્રતિષ્ઠા મળે, જીવનમાં અહંકારના પ્રવેશનો ભય લાગે ત્યારે અંતરના પ્રવેશદ્વાર પર, ‘આ વિરાટ વિશ્વમાં આ પદની શી વિસાત ?’ નો વિચાર અહમ સામે ચોકીદાર બની માન કષાયથી આપણા આત્માનું રક્ષણ કરશે.

વિશ્વચિંતક બર્ટ્રાન્ડ રસેલે એક લઘુકથા લખી છે. તે રૂપકને થોડી જુદી રીતે આપણા નિજી જીવનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં તપાસવા જેવું છે.

પ્રસિદ્ધ અને ભવ્ય મંદિરનો એક પૂજારી નિદ્રાઘીન થતાં તેને એક સ્વપ્ન આવ્યું. સ્વપ્નમાં તેણે જોયું કે તે સ્વર્ગને દરવાજે પહોંચી ગયો છે પરંતુ દરવાજે એટલો મોટો છે કે તેના છેડાઓની ખબર જ નથી પડતી. તે માથું ઊંચકી જુએ છે, તે આશ્ચર્યથી જોતો જ રહી જાય છે. પરંતુ તેનો કોઈ અંત દેખાતો નથી. એ દરવાજા પર નાના માણસની ટકોરાની શી અસર થાય ? તે અસીમ સૂનકારમાં કાંઈ

અવાજ પેદા ન થયો. એ માથું ઠોકી ઠોકીને થાકી જાય છે. અને ખૂબ દુઃખી થાય છે. કારણ તેણે તો હંમેશાં એમ જ વિચાર્યું હતું કે, હું ભગવાનની દિવસ અને રાત પૂજા કરું છું, એથી હું જઈશ ત્યારે ભગવાન દરવાજા સામે મારા સ્વાગત માટે હાથ ફેલાવી ભેટવા તૈયાર હશે પરંતુ અહીં તો દરવાજો જ બંધ છે.

ખૂબ બૂમ-બરાડા પાડ્યા પછી એક નાની બારી ખૂલે છે. અને પ્રકાશનો પૂંજ દેખાય છે. તે જોઈ પૂજારી ગભરાઈ જાય છે. દરવાજાની બાજુમાં સરકી જાય છે કારણ કે બારીમાંથી એક-બે નહીં હજાર હજાર તેજસ્વી આંખો દેખાણી. પૂજારીની આંખો અંજાઈ જાય છે. તેને આંખે અંધારા આવવા લાગ્યા. પૂજારી બૂમ મારીને કહે છે, ‘મહેરબાની કરી અંદર જતા રહો અને ત્યાંથી જ વાત કરો, મારા સામે જુઓ નહીં. એક એક આંખનું તેજ હજાર સૂર્ય સમાન જણાય છે.’ તે કહે છે, ‘હે ભગવાન આપનાં દર્શન થઈ ગયા, બહુ કૃપા થઈ. પરંતુ પેલી તેજસ્વી આંખોવાળી વ્યક્તિ કહે છે,’ ‘હું ભગવાન નથી હું અહીંનો દ્વારપાળ છું અને તમે ક્યાં સંતાયા છો, મને દેખાતા જ નથી ? પેલી હજાર હજાર આંખોવાળી વ્યક્તિને પણ તે પૂજારી ક્યાંય નજરે ચડતો નથી એટલો વામન લાગે છે. આ અદ્ભુત ઘટનાથી પૂજારીને લઘુતા-દીનતાની અનુભૂતિ થવા માંડી, ‘હું વિચારતો હતો કે ખુદ ભગવાન દરવાજા પર મળશે પરંતુ આ તો ભગવાનનો દ્વારપાળ છે.’ થોડી વારમાં સ્વસ્થતા કેળવી પૂજારીએ દ્વારપાળને પૂછ્યું:

‘તમને ખબર નથી કે હું આવવાનો છું ?’

દ્વારપાળે કહ્યું, ‘તમારા જેવું જીવજંતું અનંતકાળમાં અહીં પહેલી જ વાર દેખાયું છે, ક્યાંથી આવો છો ?’ પૂજારીએ કહ્યું, ‘પૃથ્વી પરથી આવું છું.’ દ્વારપાળ કહે, ‘આ નામ ક્યાંય સાંભળ્યું નથી, આ પૃથ્વી ક્યાં છે ?’ ત્યારે તેનો શ્વાસ અટકી ગયો, હૃદયના

ઘબકારા બંધ થવા માંડ્યા. જો પૃથ્વીનું જ નામ નથી સાંભળ્યું તો હિન્દુસ્તાનનું નામ અને તેના ધર્મના નામ ક્યાંથી સાંભળ્યા હોય. એ ધર્મોનાં સંપ્રદાયોનાં નામ એ જાણતો જ ન હોય, અને અમુક ગામનાં મંદિરોની એને શી ખબર હોય ? અને એ મંદિરના પૂજારીને તો એ શે ઓળખે ? જ્યારે એ તો કહે છે કે પૃથ્વીનું નામ જ પહેલી વખત સાંભળ્યું છે.

દ્વારપાળે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો, 'ક્યાં છે એ પૃથ્વી ?' પૂજારી એ પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું, સૂર્યનો એક પરિવાર છે. તેમાં પૃથ્વી એક ગ્રહ છે.' પેલો દ્વારપાળ કહે છે, 'તમને ખબર નથી કે, કેટલા પાર વગરના સૂર્યો છે ? કઈ નિહારિકા ? તેમાંનો કયો સૂરજ ? તમારા સૂર્યનો કયો નંબર (Index Number) છે ?'

પૂજારી દિગ્મૂઢ થઈ સાંભળતો નિરુત્તર રહ્યો. પેલો દ્વારપાળ કહે, 'તમારી આકાશગંગા (Galaxy) નો સાંકેતિક નંબર (Code Number) બતાવી શકો તો પણ તમારા સૂરજની શોધખોળ થઈ શકે કે તમે ક્યા સૌર પરિવારમાંથી આવો છો.' પૂજારી કહે, 'નંબર ?' 'અમે તો એક જ સૂરજને જાણીએ છીએ.' દ્વારપાળે કહ્યું, 'ચાલો, પ્રયત્ન કરવામાં આવશે, શોધતાં શોધતાં કદાચ પત્તો લાગી પણ જાય, પરંતુ આ રીતે શોધ કરવી એ બહુ અઘરી વાત છે.' ગભરામણમાં પેલા પૂજારીની ઊંઘ ઊડી જાય છે. જાગૃત થતાં જ તે પસીનાથી તરબોળ થવા લાગે છે કે જે કોસ્મિક વિશ્વ, વિરાટ જગતમાં એ વસે છે ત્યાં પૃથ્વીનું જો કંઈ સ્થાન ઠેકાણું નથી તો, 'અખિલ બ્રહ્માંડમાં આપણું સ્થાન ક્યાં ?'

૯. ઘડપણમાં કેમ જીવવું

ગ્રીક દેશનો સુપ્રસિદ્ધ ચિંતક સોક્રેટીસ હંમેશાં લોકો વચ્ચે ફર્યા કરતો. લોકસંપર્ક વિધાના કુલગુરુ સમાન અદ્વિતીય વ્યક્તિ છે. એક દિવસ સોક્રેટીસ શહેરમાં ફરતા ફરતા એક વૃદ્ધ પાસે જઈ ચઢ્યા, આદત પ્રમાણે તેણે વાતો શરૂ કરી. વૃદ્ધ ને એના પૂર્વજીવન વિષે પૂછ્યું. પેલાએ લંબાણથી આખી જીવન કહાણી સંભળાવી. એનાથી સંતુષ્ટ થઈ સોક્રેટીસ કહે, 'તમારું આજ સુધીનું જીવન તો બહુ સારી રીતે ગયું કહેવાય, પણ ઘડપણમાં કેવી રીતે જીવો છો, એ જરા કહેશો?'

તો પેલા વૃદ્ધે કહ્યું, 'આખી જિંદગી સુધી જે કાંઈ માલ, મિલકત, કીર્તિ-પ્રતિષ્ઠા કમાયો, તે બધું સંતાનોને આપી દીધું છે. હવે છોકરો બેસાડે ત્યાં બેસું છું, ખવડાવે તે ખાઉં છું ને છોકરાનાં છોકરાને રમાડું છું. એના કામમાં જરાય આડો આવતો નથી, છોકરો કંઈક ભૂલ કરી બેસે તો પણ કાંઈ બોલતો નથી. પણ જો એ સલાહ લેવા આવે તો આખી જિંદગીના અનુભવનો નિચોડ ઠાલવું છું. પણ

એ મારી સલાહ મુજબ ચાલે છે કે નહીં તે જોતો નથી, મારો એવો આગ્રહ પણ નથી હોતો. એ ભૂલ કરે તો ટોકતો પણ નથી. અને છતાંય ફરી સલાહ માટે આવે તો એની એ વાતો ફરી કહેતાં હું ધાકતો પણ નથી.'

વૃદ્ધની વાતો સાંભળી સોફેટીસે ખુશ થતાં કહ્યું, 'ઘડપણમાં કેમ જીવવું એ તમને આવડે છે ખરું !'

૧૦. મૃત્યુ વિષે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા

પ્રભુદયંપ્રજ્ઞજનો, મૃત્યુ પામેલા કે જીવતાનો શોક કરતાં નથી, હું ભૂત-અતીતમાં નહોતો એમ પણ નથી અને ભાવિ-અનાગતમાં નહીં હોઉં એમ પણ નથી એટલે એવો શોક શા માટે ? દેહ અનિત્ય છે, જે અનિત્ય છે તેની સાથે સંબંધ કેમ બંધાય ? તેના મોહમાં પણ વ્યાકુળ ન જ થવાય. આત્મા નથી જન્મતો કે નથી મરતો એ તો શાશ્વત અને પુરાતન છે આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતા નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી પાણી ભીંજવી શકતું નથી અને પવન શોષી શકતો નથી વળી, એ કોઈને હણતો નથી કે હણાતો નથી. આત્મા જીર્ણ થયેલ દેહરૂપી વસ્ત્રનો ત્યાગ કરી અન્ય નવા દેહને ધારણ કરે છે. આપણે તેને મૃત્યુનું નામ આપીએ છીએ. આત્માને કોઈ આશ્ચર્ય જેવો જુએ કે સાંભળે તે વિસ્મયપૂર્ણ છે. જે નિત્ય ચિંરતન અને શુદ્ધ બુદ્ધ છે તેનો શોક કરવો તે વૃથા છે.

૧૧. ઓલવાયેલી મીણબત્તી

સ્ટ્રીકલેન્ડ ગિલિલાને એક ભાવસભર પ્રસંગનું નિરૂપણ કર્યું છે.

એક માણસને એક નાનકડી દીકરી હતી - એકની એક, અત્યંત લાડલી. એ તેને માટે જીવતો. બાળકી તેનું જીવન હતી. આથી જ્યારે તે માંદી પડી અને સારામાં સારા વૈદ-હકીમો પણ તેની માંદગી દૂર ન કરી શક્યા ત્યારે એ બાવરા જેવો થઈ ગયો અને તેને સાજી કરવા એણે આકાશપાતાળ એક કરી દીધાં.

પણ પ્રયત્નો હાલા નીવડ્યા ને બાળકી મૃત્યુ પામી. પિતાની બધી સ્વસ્થતા હણાઈ ગઈ. તેના મનમાં તીવ્ર કટુતા વ્યાપી ગઈ. સ્વજનો-મિત્રોથી દૂર તેણે પોતાની જાતને એકાંત ખૂણે પૂરી દીધી અને ફરી પૂર્વવત્ જીવનક્રમ સ્થાપવાની ને સ્વસ્થ થવાની શક્યતાઓવાળી બધી પ્રવૃત્તિઓને તેણે નકારી કાઢી.

એક રાતે તેને સ્વપ્નું આવ્યું. તે સ્વર્ગમાં પહોંચી ગયો હતો. ત્યાં તેણે નાના-નાના બાળ-દેવદૂતોનું ભવ્ય સરઘસ જોયું. એક

શ્વેત સિંહાસન પાસેથી તેમની હાર અનંતપણે ચાલી જતી હતી. સફેદ ઝલ્મો પરિધાન કરેલા દરેક બાળ-દેવદૂત પાસે સળગતી મીણબત્તી હતી. પણ તેણે જોયું કે એક બાળકની મીણબત્તી સળગ્યા વગરની હતી, પછી તેણે જોયું કે, પ્રકાશહીન મીણબત્તીવાલી બાલિકા તો તેની જ દીકરી હતી. તે એના ભણી દોડ્યો. સરઘસ થંભી ગયું. તેણે એને હાથોમાં જકડી લીધી, મૂઢતાથી પંપાળી અને પછી પૂછ્યું:

‘બેટા, તારી એકલીની જ મીણબત્તી કેમ અંધારી છે ?’

‘બાપા, આ લોકો એને ફરી ફરી પેટાવે છે, પણ તમારાં આંસુ હંમેશાં એને ઓલવી નાંખે છે.’

તે જ ક્ષણે તે ઊંઘમાંથી જાગી ગયો. સંદેશ સ્પષ્ટ હતો. તેનો તેના પર તરત પ્રભાવ પડ્યો. તે ક્ષણ પછી તે એકાંત કેદમાં પુરાઈ ન રહેતાં મોકળાશથી, આનંદથી તેના આગળના મિત્રો ને સંબંધીઓમાં હળવા-ભળવા લાગ્યો. હવે તેની લાડલી દીકરીની મીણબત્તી તેના વ્યર્થ આંસુઓથી બુઝાઈ જતી નહોતી.

દિવસ અને રાત્રિ વચ્ચે
સૂર્યાસ્ત એ જો માર્ગ છે તો,
જીવન અને મુક્તિ વચ્ચે
મૃત્યુ એ માર્ગ છે.
સૂર્યાસ્ત વિના જો રાત્રિ નથી,
તો મૃત્યુ વિના મુક્તિ નથી.
સૂર્યાસ્ત જો સ્વીકાર્ય છે,
તો મોત અસ્વીકાર્ય શું કામ ?

— રત્નસુંદરવિજયજી મ.સા.

૧૨. મૃત્યુ નિવારી શકાતું નથી સુધારી શકાય છે

મૃત્યુ એ અનિવાર્ય અને સ્વાભાવિક પ્રક્રિયા છે, એ સનાતન નમ્ર સત્યને સ્વીકારવું જ રહ્યું. છતાંય કોઈ સ્વજનના મૃત્યુ પ્રસંગે મન ખળભળી ઊઠે છે, ચિત્ત વિશુદ્ધ બની જાય છે, આમ કેમ ?

મોહ કે આસક્તિને કારણે આમ બનતું હશે ? કે આપણે દેહ કે આત્માની ભિન્નતાને પૂરી સમજ્યા ન હોઈ એ કારણે બનતું હશે?

મોટી ઉંમરે પ્રભુ સ્મરણ કરતાં કરતાં, પૂર્ણ જાગૃતિમાં કોઈ સ્વજનનું દેહાવસાન થયું હોય. મૃત્યુ પૂર્વે થોડા સમય પહેલાં જેમણે ધાર્મિક વચનો સાંભળી શરીર સંબંધો અને મમત્વનો ત્યાગ કર્યો હોય, તો એ સમાધિભાવે મૃત્યુ પામ્યો ગણાય. પ્રાયે: કરીને આવો આત્મા આ પાર્થિવ દેહ છોડી ઉજ્જવળ ગતિને જ પામ્યોહોય. આવા મરણ પાછળ શોક નહીં પરંતુ મૃત્યુ મહોત્સવ જ હોય, છતાંય સ્વજન ગુમાવ્યાને કારણે કે છત્રછાયા જતાં શોક અને વિષાદથી આપણે ઉદાસ થઈ જઈએ છીએ.

આપણે ત્યાં પરંપરાગત રૂઢિ પ્રમાણે સ્વજનના મૃત્યુ પાછળ કેટલીક ક્રિયાઓ, વિધિઓ કરવાની હોય છે જેમાં સ્ત્રીઓએ ઘરના સ્વજનના મૃત્યુ પછીના કેટલાક દિવસો બાદ 'સાડલો બદલાવવા' ની વિધિ કરવાની હોય છે. સ્ત્રીઓ અન્ય સગાને ઘરે જઈ થોડા કલાક કે દિવસ રોકાઈ સાડલો બદલાવાની વિધિ પૂર્ણ કરે છે.

સાડલો બદલાવવો એટલે શોક દૂર કરવો. સ્વજનના મૃત્યુના દુઃખ વિષાદને વિસારે પાડી, વિષાદરૂપી વસ્ત્રોનું પરિવર્તન કરવું આવા પ્રસંગોએ સ્ત્રીઓ પિયરઘર કે અન્ય સ્વજનના ઘરે એટલા માટે જાય છે કે, આત્મીયતાથી, એકબીજાના સાંત્વનથી આઘાતમાંથી મુક્ત થવાય, હૈયાનો ભાર હળવો થાય ને શોક સંવેદના દૂર થાય.

પરંતુ સાચું પિયર તો સંતો કે સતપુરુષોની નિશ્રા છે. આવા પ્રસંગે સૌ પરિવારજનો, ધર્મસ્થાનકમાં સંતોની નિશ્રામાં થોડો સમય વીતાવે તો જીવન અને મૃત્યુ પર સંતની ચિંતનપ્રસાદી જરૂર મળે. સ્વજનો આઘાતમાંથી બહાર આવે અને શોકસંતપ્ત હૈયાને આશ્વાસન મળે. આવા જ એક પ્રસંગે જ્યારે સંતના સાંનિધ્યે જવાનું થયું ત્યારે સંતે સદ્ગતના ગુણોની અનુમોદના કરી, તેમના આત્મશ્રેયાર્થે થોડી ક્ષણો ધ્યાન કરાવ્યું અને પછી કહ્યું કે, 'આ મૂઢ જીવ અનાદિકાળથી અંધ બની આથડ્યો છે અને તેથી જ અનંત દુઃખો ભોગવતો આવ્યો છે. જો કે, તે દુઃખથી જીવ છૂટવા ઈચ્છે છે પણ દુઃખનાં કારણોને છોડતો નથી, છોડવા ઈચ્છતો પણ નથી. તેથી જ પોતાને અનિરુદ્ધાએ દુઃખ ભોગવવું પડે છે.'

હવે જીવનની અંધતા અને અજ્ઞાન શું અને ક્યાં છે ? જે જગતમાં વ્યક્તિ અને વસ્તુ દેખાય છે, તે અને તેનો દેખનાર બન્ને અલગ છે.

સ્વતંત્ર ગુણધર્મવાળા છે. એ વાત ભૂલીને બન્ને એક જ માન્ય છે. એટલું જ નહીં પણ જોનાર દેખનારને બદલે દેખાતા

દશ્યોમાં જ દષ્ટિને જોડી છે. એ જ દુઃખનું ભૂલનું મૂળ કારણ છે. એ જ સંસારનું મૂળ છે, માટે જેને દુઃખથી છૂટવું જ હોય તેને પર ગણાતા દશ્ય આંખે જોવામાં આવતી વસ્તુ અને વ્યક્તિને જોવા-જાણવા છતાં તે બધાને જોનાર-જાણનાર જ્ઞાન સ્વરૂપી આત્માને જ યાદ કર્યા કરવો. તેનું એક ક્ષણ પણ વિસ્મરણ ન થવા દેવું. આ અભ્યાસથી કષાયની મંદતા થશે અને આર્તદયાન-રૌદ્રદયાનના હેતુભૂત વિકલ્પો શાંત થઈ જશે અને વૃત્તિ ધર્મ-ધ્યાનમાં રમતી-રમતી ક્રમશઃ આત્મપ્રદેશ ભણી દોડે છે અને આત્મસ્વરૂપમાં જઈ શમે છે, અર્થાત્ એના ઉપશમથી જ આત્મદર્શન સંભવે છે.

આપણી ચિત્તવૃત્તિ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મ પ્રતિ જ વહે તેવો પુરુષાર્થ કરવાનો છે. જ્ઞાનીઓએ સમય માત્રનો પ્રમાદ કરવાની ના કહી છે, ચક્રવર્તી રાજાની સમગ્ર સંપત્તિ કરતાં, આત્મસ્વભાવમાં રહેવા રૂપ, સ્વરૂપ રમણતાની એક ક્ષણ વધારે કિંમતી છે.

આપણે દેહાસક્ત બનીને મોટાભાગનો સમય આ દેહની સેવા-પૂજામાં જ ગુમાવી રહ્યા છીએ અને ગુમાવી દીધો છે. શરીરનો સ્વભાવ જ એવો છે જેમકે, સવારનું રાંધેલું અનાજ સાંજે બગડી જાય છે. ગંદાઈ જાય છે, તેવી જ રીતે પુદ્ગલથી બનેલું આ શરીર, અન્નથી પોષણ પામેલું આ શરીર સદાને માટે સુંદર કે સાજું ન રહે. સડન, પડન, ગલન એ પુદ્ગલનો સ્વભાવ છે. તેથી શરીર બીમાર પડે છે કે આત્મા તે વિચારવા યોગ્ય છે.

શરીર અને આત્માની બીમારી અલગ અલગ છે.

પહેલાં તો આત્માની ભ્રાન્તિને જ ટાળવી જોઈએ અને તેનો ઈલાજ છે 'ઓષધ વિચાર ધ્યાન' હું કોણ છું ? શું છું અને શરીર શું છે ? તેનો વિચાર ચિંતન અને ધ્યાન ખૂબ જરૂરી છે. તેના સતત ચિંતનથી જ ખ્યાલમાં આવશે કે હું શરીર નથી અને શરીર મારું પણ નથી. હું તો આ દેહરૂપી ભાડુતી ઘરમાં રહું છું.

આ દેહ દેવળમાં બિરાજિત દેહ-કર્મ અને રાગાદિ ભાવોને જાણનાર હું જ્ઞાન સ્વરૂપી, ચૈતન્યઘન આત્મા છું. શરીરનો મોહ મમત્વ સહિત ભરોસો રાખવા જેવો નથી તે ગમે ત્યારે દગો દઈ દેશે, જે મેં મારું માન્યું છે તે બધું જ અહીં પડી રહેવાનું છે.

માત્ર શુભાશુભ કર્મો જ સાથે આવશે અને આ ભવપરંપરા પછી મોક્ષમાં જતાં પહેલાં આ શુભાશુભ કર્મોનો પણ નાશ થઈ જવાનો છે. માટે મોક્ષમાં આવે તે જ મારું, આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણો જ મારી સાથે આવશે એટલે એ સિવાય કશુંય મારું નથી.

દેહ છૂટતો હોય ત્યારે તેને મોહ કરવા જેવો નથી કારણ કે તે તો માગ્યા વિના પણ દરેક ભવમાં મળવાનો છે. દેહ તો ઘણીયવાર છૂટ્યો છે અને ઘણીયવાર મળ્યો છે.

કાળ કોળિયો કરે તે પહેલા સંબંધો અને શરીરની મોહાસક્તિમાંથી છૂટવું છે. એ આપણને છોડી દે તે પહેલાં આપણે તેમનો ત્યાગ કરવો છે.

શરીર પંચમહાભૂતનું બનેલું છે તે તેને સુપરત કરવાનું છે એટલે જ મહાપુરુષો અંતિમ સમય દેખાતાં પોતાના શરીરને વોસરાવી દે છે, ત્યાગ કરે છે તેમનામાં એક એવી ખૂમારી હોય છે કે મને કાઢી મૂકે ને હું જાઉં એમ નહીં, ત્યાગ કરીને જાઉં છું એવું ગૌરવથી કહે છે. શરીર તો સૌનું છૂટે છે, પરંતુ શરીરનો ત્યાગ કરી શરીરથી તો જ્ઞાની પોતે જ છૂટે છે.

આપણે નહીં, આપણને શરીર કાઢી મૂકે છે ત્યારે હારી હતાશ, નિરાશ થઈને રડતાં-રડતાં અનિચ્છાએ જવું પડે છે. જ્ઞાનીનો આત્મા બોલે છે મારો ટાઈમ થઈ ગયો છે હું જાઉં છું. આવા સકામ અને પંડિત મરણો મરનાર જન્મ-મૃત્યુની શુંબલામાંથી જલદી છૂટે

છે. જ્યારે સંબંધોનાં મોહમાં મૂઢ અને દેહાસક્તને ક્ષણે ક્ષણે ભયંકર ભાવમરણ છે.

‘આત્મજ્ઞાન એ કાળનો કાળ છે’ એટલે આપણા જેવો જે ‘કાળ’ એટલે ‘મૃત્યુ’થી ડરે છે તેને તે ડર કાઢવા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું બહુ જ જરૂરી છે માટે મૃત્યુનો ભય કાઢી વર્તમાનનો સદ્ઉપયોગ કરી લેવાનો છે.

આપણી દરેક ક્ષણ અંતિમ હોય, દરેક શ્વાસ અંતિમ હોય તેમ જાગૃતિપૂર્વક મૃત્યુનું સતત સ્મરણ આપણને સમાધિમરણના રાજમાર્ગ પ્રતિ જરૂર લઈ જશે.

આવી તૈયારી કે વિચારથી ડરવાનું પણ શા માટે ? આપણે જાણીએ છીએ કે મારે પચીસ-પચાસ કે સો વર્ષ પછી પણ આ શરીર તો છોડવાનું જ છે, રામ કૃષ્ણ કે ભગવાન મહાવીરને અમર શરીર મળ્યું નથી. તો આત્મનિષ્ઠાપૂર્વક દેહ છોડવો અનિવાર્ય છે. આ માટે ‘હું આત્મા છું પરંતુ શરીર નથી તે વાતનું સ્મરણ સાતત્ય જરૂરી છે.

આ ભવે આત્મજ્ઞાન કે આત્મદર્શન ન થાય તો હતાશ કે નિરાશ થવાની જરૂર નથી આ અભ્યાસથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પાત્રતા તો જરૂર પ્રાપ્ત કરી શકીશું જે પછીના ભવની સાધનામાં સહાયક બનશે.

જીવનનો અંત સમાધિપૂર્વક થાય તે માટે જ જીવનકાળમાં તપ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, ધ્યાન સેવા ભક્તિ કરવાનું કહ્યું છે જીવનના અંતિમ સમયે આત્મસ્વરૂપનું સ્મરણ ન રહે તો મહાપુરુષોનું સ્મરણ - શરણ હિતકારી છે.

કોઈપણ સંયોગ સ્થાયી નથી, આપણે બધી જાતના સંયોગોના વિયોગને મરણ કહેતા નથી. પરંતુ જીવને શરીરમાં સંયોગનો વિયોગ થાય તેને જ મરણ કહીએ છીએ તેને મરણ શા માટે કહેવાયું તે તો જ્ઞાનીઓ જ જાણે ! ભાઈ ! તેને મરણ કહો કે વિયોગ તે તો નિયમાનુસાર અનિવાર્ય છે. અનિવાર્ય એટલા માટે કે મરણ વિના ઉત્પત્તિ નથી.

જો આપણે પૂર્વભવમાં મૃત્યુ ન પામ્યા હોત તો આ ભવમાં જન્મ કેવી રીતે ધારણ કરત ? પૂર્વભવનું મરણનું કારણ આ ભવ માટે હિતકારી બન્યું. કારણ, આટલું સ્પષ્ટ હોવાથી જ્ઞાનીઓ મૃત્યુથી ડરતાં નથી.

દેહના રોગો તો મૃત્યુ સાથે નાશ પામે છે. પરંતુ આત્મા પર ચીટકેલા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગદ્વેષ વિષયવાસના અને આનંદ દુઃખો જીવ અનાદિકાળથી ભોગવતો આવ્યો છે. આત્મશુદ્ધિ દ્વારા તેના ઉપાય કરવાનો છે.

જે વ્યક્તિ આ દુનિયા છોડીને ગઈ છે તેનો શોક કરવાનો નથી તેના સ્મરણને આત્માની નિત્યતા સાથે મૂકી તેમનામાં રહેલાં સદ્ગુણોનું આપણા જીવનમાં અવતરણ થાય તેવી ભાવના ભાવવાની છે.

આત્મભાવમાં રહી કષાયમુક્તિની સાધના કરીશું તો આપણું જીવન અને મૃત્યુ બન્ને સુઘરશે.

જન્મની વેદના વિશે આપણે કલ્પના કરતાં નથી કારણ કે તેમાં પરભવ આવતા - ભવની વાત છે માત્ર મૃત્યુની વેદના વિશે વિચારીએ છીએ, કારણ તે તો આ ભવમાં જ વેદવાની છે.

વિચારો !

આપણે જન્મથી છૂટકારો મેળવવો છે ?

જીવનથી છૂટકારો મેળવવો છે ?

જે દિવસે આપણે જન્મથી છૂટકારો મેળવશું એ આપણું અંતિમ મૃત્યુ હશે એટલે મરણથી છૂટકારો મળી જશે. જ્યારે આપણે મરણથી છૂટકારો મેળવવા ઈચ્છીએ છીએ ત્યારે પુનર્જન્મ મેળવીએ છીએ. આપણે છોડથી બચવાનો ઉપાય આદરીએ છીએ, મૂળથી બચવા વિશે વિચારતા નથી.

મૃત્યુ તો પીળું પાન માત્ર છે, જન્મ છે મૂળ. મૂળ કાપવાથી પુનર્જન્મ રૂપી સંસાર વૃક્ષ સૂકાઈ જશે અને જળમૂળથી ઉખડી જશે.

સંતે મંગલપાઠ સાથે પ્રેરક સંબોધન પૂર્ણ કર્યું. એમની વાણીએ જાણે આશાના દિવ્યજળનો છંટકાવ કર્યો. સંતવચનો સંસારની બળબળતી બપોરને ચંદન જેવી શીતળતા આપે છે.

સંત, માનવીની ઉદાસીનતા, શોક અને વિષાદનાં વસ્ત્રો લઈ ધર્મની ઘવલ અને પ્રસન્નતાના સ્ફુલિંગોવાળી શાલ ઓઢાડી દે છે. જેનાથી જીવનને ઉત્સાહની સંજીવની સાંપડે છે.

વાયુમંડળમાં સંતોના મંગલ ધ્વનિનો પ્રતિછંદ સંભળાઈ રહ્યો હતો.

‘કેવલી પન્નતો, ધમ્મં શરણમ્ પવજજમિ...!’

(અધ્યાત્મયોગીની પૂ.બાપજી સ્વામીના પત્રને આધારે)

૧૩. આ દિવસો પણ ચાલ્યા જશે

રાયશી પ્રતિક્રમણ (રાત્રિ દરમ્યાન જાણતા અજાણતા થયેલા પાપોનું પ્રાયશ્ચિત) થી પરવારી સંત મંદમંદ સ્વરે વીતરાગ વંદના કરી રહ્યાં હતાં થોડીવારમાં ઉષાની લાલીના રંગો આકાશમાં છવાયા પક્ષીઓનો મધુર કલરવ સુપ્રભાને ચેતનવંતુ બનાવી રહ્યો હતો.

ધર્મ સ્થાનકમાં ઘીમે પગલે નીચું મસ્તક ગુરુદેવને પાંત્રીસેક વંદના કરી.

મ્લાન ચહેરા પર છવાયેલ હતાશા અને વિષાદ જોઈ ગુરુદેવે પૂછ્યું સવાર, સવારમાં આમ થાકેલા કેમ લાગો છો ભાઈ !

યુવાન મૌન રહ્યો. ગુરુદેવ સામે આંખમાં આંખ મળી ચુપકની આંખમાં હજારો વણપૂછાયેલા પ્રશ્નોનું તોફાન હતું. રોડી રાખેલા અશ્રુબિંદુ યુવાનની પાંપણને ભીંજવી ગયાં

સંતોનાં હૃદય ક્રુણાસભર હોય છે માખણને તો દૂરથી તાપ લાગે તો ઓગળવા માટે પરંતુ બીજાની પીડા-પરિતાપથી ક્રુણાવાન

સંતોનાં હૃદય દ્રવે એવા સંત પૂ.ભદ્રગુરુજીએ યુવાનને પોતાની પાસે બેસાડ્યો અને હેતાળ અને મધુર વચનથી પૂછ્યું ભાઈ શું મૂંઝવણ છે ? તેતો કહે. ભાઈ આવા તાજગીસભર પ્રભાતમાં તું થાકેલો કેમ લાગે છે.

મહારાજ સાહેબ, જીવનથી થાકી ગયો છું, હારી ગયો છું. હવે ઈચ્છું છું માત્ર મૃત્યુ ! ભાઈ પૂર્વે કરેલાં અથાગ અને સમ્યક પુરુષાર્થે માંડ માનવ દેહ, ઉત્તમ ધર્મ અને કુળ મળ્યું તેને હાથે કરીને શું કામ ગુમાવવું છે ? તાત સાથે શું ઘટના બની તેતો કહે, યુવાને કથની કહી અને અંતમાં કહ્યું કે આત્મહત્યા કરવા જઈ રહ્યો છું તો છેલ્લે તમારા દર્શન કરવાનો વિચાર આવ્યો એટલે સ્થાનકમાં અંતિમ વાર આવ્યો છું. ભાઈ આ દિવસો પણ વહી જશે. ગુરુએ ગંભીર થઈને કહ્યું – આત્મહત્યા દ્વારા મૃત્યુનો વિચાર કાયરો કરે તમારે આવો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. તમારી ભીતરમાં શક્તિ છે તેને કામે લગાડો બધું સારું થઈ જશે ક્યારેય તમે ભાંગી ના પડશો ભાઈ સાંભળો ! અને ગુરુને મુખેથી એક પ્રેરણાનો સ્તોત્ર વહેવા લાગ્યો.

‘જ્યારે તમે ચારેકોરના પ્રશ્નોથી ઘેરાઈ ગયા હો, બધી જ પરિસ્થિતિ તમારાથી વિપરીત જઈ રહી હોય, વેપારમાં તમને ક્યાંય ફાવટ ન આવતી હો, જ્યાં જ્યાં પગ મૂકો ત્યાં બધે જ ઠોકર લાગતી હોય, ઘરમાં પણ તમારું ધાર્યું ન થતું હોય, સ્વજનોએ તમારાથી મોં ફેરવી લીધું હોય, ‘મામકા’ ગણાતા બધા ‘પરાયા’ થઈ ગયા હોય, લેણદારો તમારું લોહી પી જતા હોય અને તમે છેક મરી જવાની આણી પર આવીને ઊભા રહી ગયા હોય ત્યારે પણ તમારે ભાંગી પડવાની જરૂર નથી, નથી ને, નથી જ. તમે નક્કી સમજી રાખજો કે આ પરિસ્થિતિનો પણ એક દિવસ અચૂક અંત આવી જવાનો છે. હાલ જેટલી આફતો ઊતરી છે તે બધી એક દિવસ દૂર

થઈ જવાની છે. કોઈ પણ દુઃખ આ જગતમાં ક્યારેય પણ પરમેનેન્ટ નથી હોતું. દરેક દુખનો એક દિવસ અંત આવી જાય છે.’

સમુદ્રમાં ઓટ પછી પાછી ભરતી આવે જ છે. ઘસાઈ ઘસાઈને સાવ ક્ષીણ થઈ ગયેલો ચંદ્ર પંદર દિવસમાં પાછો પૂનમનો ચાંદ બનીને આકાશમાં ચમકે છે. ઘનઘોર રાત પણ વીતી જાય છે અને વહેલી પરોઢે ઉષા પ્રગટે છે અને સહસ્ત્રરશ્મિ સૂરજદેવ આખી પૃથ્વીને અજવાળી મૂકે છે.

દુઃખ, આપણા પોતાનાજ પૂર્વકૃત કર્મોના ઉદયથી આવે છે. એમાં કોઈને દોષ દેવાની લેશ માત્ર જરૂર નથી. હાયવોય કરવાની પણ જરૂર નથી. અકળાયા વીના આવેલા દુઃખને સમભાવે સહી લેવાની જરૂર છે. કોઈપણ દુઃખ ક્યારેય બેકાર જતું નથી. દરેક દુઃખ આપણને વધુ ને વધુ મજબૂત બનાવતું જાય છે. આપણો વીલ પાવર વધારતું જાય છે. જેમ જેમ તાપ વધતો જાય તેમ તેમ સોનું વધુને વધુ શુદ્ધ બનતું જાય છે. અગ્નિ પરીક્ષામાંથી પાર ઉતરેલા સોનાના જ જગતમાં ભાવ બોલાય છે, લોઢાને કોઈ પૂછતું નથી.

તમારી ડાયરીમાં નોંધી લો કે દુઃખ ખરાબ ચીજ નથી. દુઃખ ક્યારેય નકામું જતું નથી. કોઈ દુઃખ ક્યારેય આપણી સહનશક્તિ કરતાં વધારે મોટું હોતું નથી. આપણા ટી શર્ટની જેમ દુઃખ પણ માપસરનું જ આવે છે. તમે એને લુઝર શર્ટ માની બેસવાની ભૂલ ન કરશો. આપઘાતનો ક્યારેય વિચાર ન કરશો. આજે નહીં તો કાલે તમારા દુઃખનું પૂર્ણવિરામ આવી જવાનું છે. દુઃખને કાઢવા તમે જ્યાં અને ત્યાં, જે અને તે રસ્તે ફાંફાં મારવાને બદલે કશો વિચાર કર્યા વિના પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી ધર્મનો સીધો રસ્તો પકડી લો અને સાર્યે સાર્યા દિલથી પરમાત્માની ભક્તિમાં લાગી જાવ. તમે ન્યાલ થઈ જશો. પ્રભુની ભક્તિ કરતાં કોઈની લાજ જતાં આજ લગી જાણી

નથી. રાજા શ્રીપાલનો કોઢ દૂર થયો છે અને રાણી મયણાની ઉપાધિઓ ટળી છે. સીતા, અંજના, દમયંતી અને દ્રૌપદીઓના દુઃખોનો અંત આવી ગયા છે. અને મીરાંબાઈના પવાલાનું ઝેર અમૃત થઈ ગયું છે. તમારી પાસે શ્રદ્ધા જેવી ચીજ હોય તો પ્રભુના ચરણે મેલી ઘો અને પછી બધી ફીકર છોડીને મસ્તીથી જીવો.

ગુરુજીના વચને યુવાનમાં ઉત્સાહ આવ્યો, આંખોમાં ચમક આવી જીવનમાં એક નવીજ આશાનો સંચાટ થયો સંત મરણે સ્પર્શ કરી યુવાન વિદાય થયો તેની સાથે તેના નવજીવનનો અભ્યુદય થયો.

સંત સંસારની બળબળતી બપોરને ચંદન જેવી શીતળતા આપે છે.

દિનતા વિનાનું જીવન,
સમાધિ મરણ,
અને હે પ્રભુ !
મરણ પછી તારું સાન્નિદ્ય મળે
એટલું જરૂર આપજે !

૧૪. મોક્ષમાર્ગના દ્વારમાં પ્રવેશ કોને મળે ?

મોક્ષના દ્વારે મોટી ભીડ જામી હતી. મહામાનવ સમુદાયમાંના પ્રત્યેક માનવને મોક્ષમાં જવું હતું, દિગંતમાં જવું હતું, દિગંત એટલે જ્યાં દશે દિશાઓ વિલય પામે તે સિદ્ધાલય, પરંતુ દિગંતનું દ્વાર ખુલતું ન હતું. દ્વારપાળ દ્વાર ખોલતો નહોતો, કેટલાક પંડિતોએ - વિદ્વાનોએ આગળ આવીને કહ્યું, 'અમે જ્ઞાની છીએ, અમે હજારો શાસ્ત્રો વાંચ્યા છે. લાખો લોકોને ધર્મોપદેશ આપ્યો છે, અમારે મોક્ષમાં જવું છે દ્વાર ખોલી નાખો !

દ્વારપાળે કહ્યું, અહીં શાસ્ત્રોનું મૂલ્ય નથી, અનુભવનું મૂલ્ય છે, સ્વાનુભૂતિનું મૂલ્ય છે. જનોપદેશની કિંમત નથી. સ્વ. ઉપદેશનું મૂલ્ય છે - તમને મોક્ષમાં પ્રવેશ નહીં મળે.'

ભીડમાંથી કૃશકાય, તપસ્વી, મુનિ, સંન્યાસીઓ આગળ આવ્યા અને તેઓએ કહ્યું કે, 'અમે ઘોર તપસ્યા કરી છે, કેટલાય ઉપવાસ કર્યા છે, કષ્ટદાયી વ્રત-નિયમોનું પાલન કર્યું છે, અમારે માટે મોક્ષનું દ્વાર ખોલો.'

દ્વારપાળે કહ્યું કે, 'આ વ્રત-નિયમોનું પાલન અને તપ ત્યાગ તમે કઈ ભાવનાથી કર્યું હતું તે જાણવું પડશે....હા તમે ત્યાં યશ પ્રતિષ્ઠા અને માનસન્માન પામવાની ઇચ્છાથી અને સ્વર્ગનાં સુખો પામવાની ઇચ્છાઓથી આ બધું કર્યું હતું. માત્ર તપ ત્યાગ અને વ્રતનિયમોનું પાલન કરનારાઓ માટે મોક્ષદ્વારમાં પ્રવેશ નથી મળતો. બાહ્યતપ સાથે અંતરતપની જરૂર હતી. કામેચ્છારહીત તપની જરૂર હતી. તમે ધર્મક્રિયાઓ કરી હતી, પરંતુ ધર્મધ્યાન કર્યું ન હતું માટે અહીં પ્રવેશ ન મળે...અહીંથી પાછા જાઓ.

ભીડ કંઈક ઓછી થઈ તો કેટલાક લોકો આગળ આવ્યા અને બોલ્યા, 'અમે સમગ્ર જીવન પરોપકારમાં વ્યતીત કર્યું છે, દાન કર્યું છે માટે અમને પ્રવેશ મળવો જાએઈએ.' દ્વારપાળ કહે તમારા દાન પાછળ પ્રચ્છન્ન અહંકાર અને પરોપકાર પાછળ પ્રતિષ્ઠા પામવાની ઇચ્છા છુપાયેલી હતી. માટે શુદ્ધ ભાવના વગર કરેલા જીવોપકારની અહીં કશી જ કિંમત નથી !

ભીડ ચાલી ગઈ, પરંતુ સૌથી પાછળ એક મનુષ્ય ઊભો હતો. દ્વારપાળે એને પૂછ્યું, 'ભાઈ તું હજુ કેમ ઊભો છે ? અહીં શા માટે આવ્યો છે ? તેણે કહ્યું, કોણ મને અહીં લઈ આવ્યું છે તેની મને ખબર નથી. મારી પાસે શાસ્ત્રજ્ઞાન નથી. મેં ઘોર તપ કે વ્રતો કર્યા નથી કે કઠોર નિયમો પાળ્યા નથી. આમ મારી પાસે કશું નથી.'

'હા કોઈ જીવ સાથે મારે શત્રુતા ન હતી, કોઈને હું નડ્યો નથી. સૌને માટે મારા હૃદયમાં પ્રેમ છે. મૈત્રીભાવનું ગાન મારા હૃદયમાં સતત ગુંજન કરે છે. કોઈને દુઃખી જોઈ મારાં નયનો કરુણાજલથી છલકાઈ ઉઠતા સંતો અને સજ્જનો જોતાં મારું હૃદય પ્રમોદભાવથી પુલકિત થતું. મારા પ્રત્યે અયોગ્ય વર્તન કરનાર પરત્વે મને દ્વેષ ન આવતો પણ માધ્યસ્થ ભાવ વડે હું તેની ઉપેક્ષા

રાખતો, પરંતુ આટલા મોત્રથી મોક્ષ માર્ગે જવાના પ્રવેશ દ્વારમાં પ્રવેશની મારી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી નથી. માટે હું પણ પાછો વળું છે.’ પરંતુ તેના આશ્ચર્ય વચ્ચે દ્વારપાલે તેને માટે મોક્ષનું દ્વાર ખોલી નાખ્યું હતું.

શાંત સુધારસનું પાન કરાવનાર આ એક ઉપનય કથા છે. વાસ્તવમાં મોક્ષદ્વારેથી આપણે કરોડો જોજન દૂર છીએ. આપણે સૌ એ માર્ગે જવા તત્પર છીએ એટલે આ દષ્ટાંતકથાનું ચિંતન કરતા જીવનમાં મોક્ષ માર્ગે જવાના ગુણોનું સ્પષ્ટીકરણ થશે.

માત્ર જ્ઞાની કે પંડિત થવાથી એ માર્ગે જઈ શકાશે નહિ. જ્ઞાન સાથે ભાવયુક્ત ક્રિયા ભળે તો મોક્ષદ્વારે જઈ શકાશે. આ નાનકડી કથાની શબ્દ ગુંથણી નીચે એક દિવ્ય દષ્ટિબિંદુ સંગોટ્યું છે. આ ઉપનય કથામાં જે અભિપ્રેત સત્ય છે તેનો સ્વીકાર કરવાનો છે.

ભાવનાઓનું ઉગમસ્થાન અંતઃકરણ છે, ચિત્ત છે, ચિત્તના નિર્મળાવો ક્રિયાને પૂર્ણ બનાવશે. ભાવના વિનાની ક્રિયા એકડા વિનાના મીંડાં જેવી છે. ધર્મ અનુષ્ઠાનોની ક્રિયાની પશ્ચાદ્ભૂમાં ભૌતિક કામના કે વાંછના સાધના માર્ગને સાચી દિશા ન આપી શકે. આપણે આપણાં ચિત્તમાં કેન્દ્રિત થવાનો પુરુષાર્થ કરીએ જ સમ્યક્ પુરુષાર્થ છે.

બાહ્ય ધર્મ ક્રિયા કરી સંતોષ માનવાથી આધ્યાત્મિક અનુષ્ઠાનોનો પૂર્ણ ફાયદો ઉઠાવી શકાશે નહિ. સ્વર્ગ, નર્ક કે મોક્ષનો આધાર મનુષ્યના મન પર છે. ચિત્તમાં-અંતઃકરણમાં ક્રાંતિ જ આત્માને ઉદ્ધર્વગમન કરાવી શકે.

મોક્ષમાર્ગ માટે શુદ્ધજ્ઞાન નહીં પણ ક્રિયા દ્વારા અનુભવજ્ઞાન ઉપયોગી છે. માત્ર કાયાકષ્ટયુક્ત તપ નહિ પણ ભાવયુક્ત આભ્યંતર

તપ જરૂરી છે. દાનની સાથે ભાવશુદ્ધિ, અંતઃકરણમાં ત્યાગની ભાવના અહંકારમુક્ત, વિવેકયુક્ત દાન કે જે સંપત્તિના વિસર્જનની ભાવનાવાળું હોય તે ઉપયોગી છે.

જે વ્યક્તિના જીવનમાં મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થભાવનાનું અવતરણ થાય છે અંતે તે મોક્ષમાર્ગનો અધિકારી બની જાય છે.

જ્ઞાનીને મરણભય શાનો ?

શ્રી પંડિત ટોડરમલજીની અનોખી વિદ્વતાથી કેટલાક લોકો ઈર્ષ્યામાં બળતા હતા, કારણ કે જયપુરના મહારાજ પાસે એમની ખૂબ પ્રતિષ્ઠા હતી. તેથી કેટલાક દ્વેષી પંડિતોએ ષૂડ્યંત્ર રચીને પોતાના ઈર્ષ્ય-અપમાનનો એમના પર આરોપ ઠોકી બેસાડ્યો. જયપુરના મહારાજએ પણ સાંપ્રદાયિકતાને વશ થઈને એમને હાથીના પગ નીચે કચડી નાખવાનો મૃત્યુદંડ જાહેર કર્યો. નિર્દોષ પંડિતજીને મદોન્મત્ત હાથીની સામે બેસાડી દીધા. જ્યારે મહાવત હાથીને આગળ ઘપાવવા ઈચ્છતો ત્યારે હાથી પગ તો ઉઠાવતો, પરંતુ એમના પર પગ નો’તો મૂકતો. મહાવતના મારથી હાથી લોહીલુહાણ થઈ ચિચિચારી પાડતો હતો. આ જોઈને પંડિત ટોડરમલજીએ હાથીને કહ્યું, ‘ગજરાજ ! આ શું કરી રહ્યા છો ? શું ન્યાય તમારા હાથમાં છે ? તમે તમારું કર્તવ્યપાલન કરો.’ આટલું સાંભળી હાથીએ તેમના પેટ પર પગ મૂકી દીધો અને એમનું પ્રાણપંખેરું ઊડી ગયું.

૧૫. ડૂબતો સૂરજ પીળું પાન, જોતાં લઉં હરિ તારું નામ !

જન્મ એ જીવનનું પ્રવેશદ્વાર છે. સંસારચાત્રી આ દ્વારમાં પ્રવેશ કરી જ યાત્રા આરંભે છે તેનો અંત મૃત્યુ છે. એક રીતે વિચારીએ તો જન્મ પછીની પ્રત્યેક ક્ષણ, માનવીને ધીરે ધીરે મૃત્યુ તરફ લઈ જાય છે. મૃત્યુ એ એક એવી પ્રક્રિયા છે કે જેની શરૂઆત જન્મથી જ થઈ જાય છે. આ યાત્રા સતત છે અને તેનું અંતિમ ચરણ મૃત્યુ છે. પ્રત્યેક શ્વાસે આપણે મૃત્યુને પામીએ છીએ. મૃત્યુને આત્મસાત કરવાની યોગ્યતા કેળવવી તે સાધના છે. જાગૃતિ, ચેતનાની સભાનતા એ આ સાધનાનું પ્રથમ પગથિયું છે. જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણે મૃત્યુનું સતત સ્મરણ એ સાધનાનું અંતિમ ચરણ છે.

માટે જ રાજા જનક અને સંત એકનાથ જેવી વિભૂતિઓની મૃત્યુ અંગેની જાગૃતિ એવી હતી કે તેમના શ્વાસેશ્વાસે મૃત્યુનું સ્મરણ હતું. રાજા સોલોમન પોતાની વીંટી પર 'ચાદ રહે કે હું મરવાનો છું' એમ કોતરાવતો.

મૃત્યુ, માનવીના જીવનનું મહત્ત્વ વધારે છે. મૃત્યુ, માનવીના વર્તમાન પર્યાય અને ભવિષ્યની ગતિના તફાવતને સ્પષ્ટ કરે છે.

મૃત્યુ વિના જીવનનું સૌંદર્ય અપૂર્ણ છે, એ વાતનું એક ઝેન બોધકથા દ્વારા સુંદર નિરુપણ થયું છે.

એક સમ્રાટ, એક જેનગુરુ પાસે બાગાયત શીખવા ગયો. ગુરુએ તેને ત્રણ વર્ષ સુધી સતત બાગાયતની તાલીમ આપી. ત્યારબાદ સમ્રાટે એક ખૂબ સુંદર ઉપવનનું નિર્માણ કર્યું. સમ્રાટ સર્જિત આ વિશાળ બગીચાની સાર સંભાળ રાખવા માટે અનેક માળીઓ રાખવામાં આવ્યા. ઉદ્યાન સંપૂર્ણ તૈયાર થયા પછી સમ્રાટે ગુરુજીને પોતાનો બગીચો જોવા માટે આમંત્રણ આપ્યું. ગુરુજી બગીચામાં પધાર્યા. એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી બગીચામાં ફર્યા. પાછા ફરતી વખતે ગુરુજીના ગંભીર વદન પર નિરાશા દેખાતાં સમ્રાટે પૂછ્યું. 'શું વાત છે, ગુરુદેવ ?' આપની પાસેથી તાલીમ લીધા બાદ આ બાગ મેં મારી જાત દેખરેખથી બનાવ્યો છે. મારી શું ક્ષતિ છે.' ગુરુદેવ ?

'બગીચામાં જીવંત ઘબકાર નથી, સૌંદર્ય નથી, મૌલિકતા નથી, ફીક્કો અને કૃત્રિમ લાગે છે, કુદરતી નથી લાગતો' ગુરુદેવ ગંભીર વદને કહ્યું.'

સમ્રાટ કહે, 'શા કારણથી આપ આવું કહો છો ?' ગુરુએ ઉદ્યાન પ્રતિ અંગુલિનિર્દેશ કરી કહ્યું, 'આમાં કરમાયેલાં પાન ક્યાં છે ? જૂનાં પીળાં પડી ગયેલાં પાન ક્યાં છે ? બગીચામાં વૃક્ષોથી ખરી પડેલાં સૂકાં અને પીળાં પાંદડાં ક્યાં છે ?'

સમ્રાટે કહ્યું 'મેં માળીઓને કહીને એ બધું બહાર ફેંકાવી દીધું છે, બગીચો સ્વચ્છ અને ચોખ્ખો રાખવા માટે.'

તરત ગુરુજી બહાર જઈ ઝોળીમાં સૂકાં પાન લઈ આવ્યા અને બગીચામાં પીળાં સૂકા પાન ઉડાડી દીધાં, ગુરુજીએ ખુશ થઈ કહ્યું, 'જે હવે કેવું કુદરત નિર્મિત, કુદરતી અને જીવંત લાગે છે ? હવે બગીચો ઘબકતો થયો !'

કરચલીવાળા, પીળા અને સુકાં પાન જીવન સંધ્યાનું, વૃદ્ધાવસ્થાનું અને મૃત્યુનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

જેની ચેતના જાગૃત છે, તે જીવનની નાની નાની ઘટનામાં મૃત્યુને યાદ કરી પ્રભુનું સ્મરણ કરે છે. આવી ક્ષણે આપણાં હૃદયની ઊર્મિ કહે,

'દૂબતો સૂરજ, પીળું પાન,
જેતાં લઉં હરિ તારું નામ !'

૧૬. નિષ્પ્રતિકાર મરણ

ભારતીય વિચારકો અને મોટા ભાગની દાર્શનિક પરંપરા આત્માના અમરત્વને સ્વીકારે છે મૃત્યુ એ શરીરનો સ્વભાવ છે. જન્મ અને મરણ એક સિક્કાની બે બાજુ છે. સંસારની એક સ્વાભાવિક પ્રક્રિયા છે. આપણે જન્મની ઘટનાને હર્ષ કે આનંદ રૂપે વધાવીએ છીએ અને મૃત્યુની ઘટનાને દુઃખ કે શોકનું પ્રતીક ગણી ઊંડા વિશાદમાં સટી જતાં હોઈએ છીએ. આપણાં આ વ્યવહારને જ્ઞાનીઓ અવિધાકે અજ્ઞાન રૂપે જુએ છે.

આપણો આવતો ભવ આનાથી પણ સારો હોવાનો આત્મવિશ્વાસ કે ખાત્રી આપણને હોય તો આ દેહ છોડવાના ખ્યાલે આપણે લગીરે ભયભીત કે દુઃખી ન જ થઈએ એ આપણાં સદ્કર્મો પર નિર્ભર છે. આપણા સદ્કાર્યોનો સરવાળો એટલે જ આપણી સદ્ગતિ.

દુઃખો, વેદના કે માંદગી પેલા આપણને વિચાર આવે કે આ ભવમાં તો મે એવા દુષ્કૃત્યો કર્યા નથી એવા પાપોનું સેવન કર્યું નથી છતાં મને આટલો સંતાપ કેમ ? ત્યારે જ્ઞાનીઓ કહે છે કે

ભાઈ ! આ ભવના નહિં પણ અનેક જન્મોના સંચિત કર્મો ગમે તે ક્ષણે ઉદયમાં આવે છે. સમતા ભાવે એ કર્મોને વેદશું એટલી નિર્જરા થશે નવા કર્મબંધ પણ નહિં થાય.

જૈન દાર્શનિકોએ જીવનની આ ક્ષણો માટે સંલેખના શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે આ એક શબ્દમાં સત્ અને લેખના એમ બે શબ્દો છૂટો પાડતાં આપણને જણાશે આ શબ્દોનો અર્થ આપણે સારપનું સરવૈયું કહી શકીએ સત્ કર્મોના લેખા જોખાં.

સંલેખના એ મૃત્યુ પૂર્વેની તૈયારી કરતું વ્રત છે. જેમાં સાઘક શરીર, સંબંધો અને પરિગ્રહ પરની મમતા ધીરે ધીરે છોડે છે. એના સદ્વિચાર અને સત્કાર્યો મૃત્યુને મહોત્સવ બનાવી દે છે.

કોઈ એક વ્યક્તિ કે કંપની એક મોટરગાડી ખરીદે તેને ખબર છે કે આ ગાડી અમૂક વર્ષો સુધીજ ચાલશે પછી બગડશે એટલે તેને ગેરેજમાં મોકલી રીપેર કરાવવી પડશે તેમાં સમય અને પૈસાનો ખર્ચ થશે એતે એક દિવસ એવો આવશે કે એ ગાડી સાવ નકામી થશે અને નવી લેવી પડશે આને માટે પહેલેથીજ દર વર્ષે ઘસારા ઇંડ રીપેર ઇંડની અનામતની જોગવાઈ કરવામાં આવે છે. જેથી ગાડી નકામી થતાં જોગવાઈ કરેલા ઇંડમાંથી નવી ગાડી ખરીદી શકાય બસ ! આ ગાડી જેવું જ સંસારી શરીર અને જીવન છે જે પહેલેથીજ આપણે સત્કર્મોની જોગવાઈ વધારવતા રહેશું તો આ અનામતો આપણને શરીરની દુસ્તી કરાવતો વખતે પીડા અને વેદના સહન કરવાનું બળ આપશે અને છેલ્લે વઘેલી અનામતોનો વિપુલ જથ્થો આપણને આવતો સારો ભવ એટલે સદ્ગતિ અપાવશે. જુની ગાડી છોડી નવી લેતાં આપણને દુઃખ નથી થતું. પરંતુ આનંદ થાય છે. કુકર્મોની સામે નવો દેહ મેળવતા તો કર્મો ભોગવવાનો સંતાપ રહે જેમ દેવું કરી ગાડી લઈએ તો કરજ ભરવાની ચિંતા રહે. એજ રીતે સત્કર્મોની અનામતની જોવાઈજ જીવનું કલ્યાણ કરી શકે.

સારપના આ સરવૈયા માટે ક્ષણ ક્ષણની આપણે તોજ જાગૃતિ રાખી શકીશું કે આપણને મૃત્યુનું સ્મરણ હશે આપણી પ્રત્યેક શૈચ્યાને આપણે મૃત્યુશૈચ્યા ગણીને સુવાનું છે.

હવે આ દેહ કામ આપે તેમ નથી માટે હે મૃત્યુ દેવતા (ચમરાજ) હું પ્રસન્નતા પૂર્વક તને સોપું છું. પાર્થિવ દેહને ત્યાગવા સાથે ઉજ્જવળ દેહ પામવાની આ પ્રક્રિયાને જ્ઞાનીઓ નિષ્પ્રતિકાર મરણ કહે છે મૃત્યુ માટે કોઈ પ્રતિકાર નહિ, કોઈ શોક નહિ, અહીં મૃત્યુના સ્વાગતની વાત અભિપ્રેત છે.

મૃત્યુ પછી શરીર અરથી બની જાય છે. ભારતની આધ્યાત્મિક પરંપરાએ મૃતકના શરીરને માટે અરથી શબ્દ પ્રયોગ કરી એક ગહન ચિંતન પ્રતિ નિર્દેશ કર્યો છે.

શરીર એ રથ છે અને એ રથ ચલાવવા વાળો રથી આત્મા છે. આત્મા જ્યારે શરીર છોડીને ચાલ્યો જાય છે ત્યારે એકલો બચેલો રથ એટલે શરીર કે જે આત્માવિહીન એટલે રથી વિહીન છે એ કારણેજ આત્માવિનાના નિશ્ચેતન શરીરને અરથી કહેવામાં આવે છે.

મૃત્યુ પૂર્વેનું શુભ ચિંતન મોહ-મમત્વનો ત્યાગ અને પ્રાયશ્ચિત જ જીવન શાંતિ આપી ગતિ સુધારવામાં સહાયક બને છે. મૃત્યુ પૂર્વેની તૈયારી માટે સમ્રાટ અશોકે રાજ્ય વ્યવસ્થામાં પણ આ વિચારણાને સ્થાન આપ્યું હતું.

પ્રિય દર્શી સમ્રાટ અશોક સ્તંભ લેખો માંતો ભયંકર અપસઘી ઓને આ પ્રક્રિયા કરવા દેવા માટેની વ્યવસ્થાના શીલા લેખો જોવા મળે છે. સમ્પ્રતિ દિલ્હીના જુના કીલ્લામાં અશોક સ્તંભના ચતુર્થ લેખમાં વિવરણ છે કે સમ્રાટ અશોક મૃત્યુદંડ આપેલ કેદીઓને મૃત્યુની તારીખ નિશ્ચિત થયા પછી પણ ત્રણ દિવસની વિશેષ દૂટ

આપતો જેમાં તેને વ્રત ઉપવાસની પ્રેરણા, પ્રાયશ્ચિત, ધ્યાન, પરમાત્માના જાપ અને ચિંતન દ્વારા ચિત્તની સ્વસ્થતાં અને શાંતિ મળે એવું વાતાવરણ આપવામાં આવતું કે શક્ય તેટલો એ શાંતિભાવે દેહનો ત્યાગ કરે.

સમ્રાટ અશોકનો ઉદ્દેશ એ હતો કે જીવે આ દેહ શોક રહિત (અ-શોક) છોડવાનો છે અશોકે પોતાના નામને નિજી જીવનમાં ધર્મધ્યાન અને પરોપકાર દ્વારા ચરિતાર્થ કરવાનો પુરુષાર્થ કર્યો હતો.

સારપનું સરયૈયું અને નિષ્પ્રતિકાર મરણ નું ચિંતન આપણને અ-શોક જીવન અને અશોક (શોક રહિત) મૃત્યુ ભણી દોરી જશે.

આપતો જેમાં તેને વ્રત ઉપવાસની પ્રેરણા, પ્રાયશ્ચિત, ધ્યાન, પરમાત્માના જાપ અને ચિંતન દ્વારા ચિત્તની સ્વસ્થતાં અને શાંતિ મળે એવું વાતાવરણ આપવામાં આવતું કે શક્ય તેટલો એ શાંતિભાવે દેહનો ત્યાગ કરે.

૧૭. આ લોકનું મમત્વ છોડ્યા વિના પરલોક સિદ્ધ થતો નથી

જીવણલાલ શેઠ એક મોટી પેઢીના માલીક અનાજ કઠોળની જથ્થાબંધ વેપાર અનેક ગોડાઉનો અને હવેલીમાં તેમના વૈભવનો વિસ્તાર શેઠ અર્થ પુરુષાર્થ સાથે કામભોગમાં પણ વ્યસ્ત. ધર્મ પણ કરે કપાળમાં આઠ દસ ટપકાં કરી શેઠ પેઢી ગાટીએ બેસે ઘરાક ન હોય ત્યારે રૂદ્રાક્ષની માળા ફેરવી ભગવાનનું નામ લેતા.

એક દિવસ નારદજીનું વિમાન એ શહેર પરથી પસાર થઈ રહ્યું હતું તેમને શહેર જોવાની ઈચ્છા થઈ શહેર જોતાં જોતાં જીવણલાલ શેઠ ને પેઢી પર રૂદ્રાક્ષની માળા લઈ રામનામ જપતા જોયા

નારદજી તો શેઠને અહોભાવથી જોતા જ રહી ગયા : અહાહા ! કેવા ભક્ત જીવ છે ! નારદજીએ શેઠના લલાટમાં ચંદનનાં આઠ-દસ તિલક જોયાં. હાથમાં રૂદ્રાક્ષની માળા જોઈ. અને તેમણે શેઠને ભક્ત માની લીધા. તે તેમની પેઢીએ ગયા. શેઠે નારદજીને જોયા.

ખૂબ જ ખુશ થયા. પેઢીમાંથી નીચે ઉતરીને નારદજીના ચરણોમાં સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. નારદજીએ પોતાના બે હાથથી પકડીને તેમને ઊભા કર્યા. શેઠની આંખમાં આનંદનાં આંસુ છલકાઈ આવ્યાં. ગદ્ગદ્ કંઠે બોલ્યા :

હે દેવર્ષિ ! આપ મારા આંગણે પધાર્યા. ઘન્ય બની ગયો હું ! કલ્પવૃક્ષ મારા બારણે આવ્યું. મને કામઘેનું, કામકુંભ મળી ગયો ! પધારો ગુરુદેવ ! પધારો ! મારી ગરીબની ઝંપડી પાવન કરો !

નારદજી તો શેઠના વિનય અને ભક્તિથી પાણી પાણી થઈ ગયા. શેઠની દુકાનના પગથિયાં ચડી ઉપર આવ્યા. શેઠે તેમને વિનયથી અને પ્રેમથી ગાલીચા પર બેસાડ્યા અને બે હાથ જોડીને ઊભો રહ્યા.

નારદજીએ કહ્યું : શેઠ ! તમે આ સંસારમાં કેવી રીતે રહી ગયા ? તમારા જેવા ભક્તને તો વૈકુંઠમાં સ્થાન મળવું જોઈએ.

શેઠે કહ્યું : પ્રભો ! મારું એવું ભાગ્ય ક્યાંથી કે મને વૈકુંઠમાં સ્થાન મળે ? હું તો અભાગી છું, પ્રભો !

ના શેઠ ! ના. એમ બની શકે જ નહિ. ભગવાન તમારા જેવા ભક્તને વૈકુંઠમાં સ્થાન નહિ આપે તો કોને આપશે ? હું વૈકુંઠમાં જઈને ભગવાનને કહીશ ! ભગવાન દયાળું છે. તે તુરત જ તમને વૈકુંઠમાં પ્રવેશ આપશે. તો ચાલવું છે ને શેઠ ! વૈકુંઠમાં ?

નારદજીએ જીવણ શેઠ સામે જોયું. શેઠે નારદજીના ચરણોમાં માથું મૂકીને કહ્યું : ભગવંત ! તમને શું કહું ? મારા તો રોમેરોમમાં રામનો નાદ ગૂંજી રહ્યો છે ! આ સંસારમાં મને જરાય ચેન નથી. મને જો વૈકુંઠ મળી જાય તો આહા પ્રભો ! મારા ભવોભવના ફેરા મટી જાય ! કૃપા કરો દેવર્ષિ ! વૈકુંઠ વિના મારે કંઈ જ નથી જોઈતું.

શેઠની વાત સાંભળી નારદજી પ્રસન્ન થઈ ગયા.

વૈકુંઠ જઈ નારદજીએ ભગવાનને ઠપકો આપતાં કહ્યું તમને ભક્તોની કંઈ પડી નથી ભગવાન કહે શું વાત છે નારદજી - નારદજી કહે પ્રભો જીવણશેઠને વૈકુંઠ બોલાવો પ્રભુએ એક ક્ષણ આંખમીચી પછી કહ્યું દેવર્ષિ એ શેઠ વૈકુંઠ નહિ આવે નારદજી કહે ના ચોક્કસ આવશે પ્રભુ કહે આ મારું વિમાન લઈને શેઠને લઈ આવો.

નારદજી ઉપડ્યા શેઠ પાસે ને કહ્યું વિમાન લઈને તમને લેવા આવ્યો છું. ચાલો વૈકુંઠ.

જીવણ શેઠે કહ્યું : મહાત્મન્ ! જ્યારે આપ પહેલા પધાર્યા અને મને વૈકુંઠ લઈ જવાની વાત કરી ત્યારે મને ખૂબ જ આનંદ થયો હતો. ઘરે જઈને મેં તુરત જ છોકરાની માને કહ્યું હતું કે હવે હું સંસારમાં નહિ રહું. મારે હવે વૈકુંઠમાં જવું છે. નારદજી મને લેવા આવવાના છે. મારી આ વાત સાંભળી છોકરાની મા રડી પડી. રડતાં રડતાં તેણે કહ્યું : તમારે વૈકુંઠમાં જવું હોય તો ભલે જાવ. પણ જતાં પહેલાં છોકરાના લગન કરાવીને જાવ. તમને વૈકુંઠ જતાં હું રોકતી નથી. હવે તમારી વૃદ્ધાવસ્થા છે, ત્યારે તમને વૈકુંઠ જતાં હું કેવી રીતે રોકું ? પરંતુ છોકરાનાં લગન કરાવીને જાવ. લગનને હવે વાર પણ શી છે ? મહા મહિનામાં તો મુહૂર્ત છે. તો લગન પતાવીને ભલે તમે સુખેથી વૈકુંઠ પધારજો.

નારદજીએ પૂછ્યું : તમે શું કીધું, પછી ?

જીવણશેઠે કહ્યું : મેં કહ્યું કે છોકરાને લગન કરવાં હશે તો એ કરશે હવે મારું મન ક્ષણભર માટે પણ સંસારમાં નથી લાગતું.

મારી વાત સાંભળી છોકરાની મા ગુસ્સે થઈ ગઈ. આપને શું કહું કે એ શું શું બોલી ! એ સાંભળીને મને ખૂબ જ દુઃખ થયું.

પ્રભો ! બૈરાંની જાત ! આપને પણ ગાળો દીધી...ત્યારે મારાથી ન રહેવાયું. મે કહ્યું : બસ બાબા ! બસ ! નારદજીને તું ગાળો ન દે. કહે છે તો છોકરાનાં લગન કરાવીને પછી જઈશ. આમ કહ્યું ત્યારે તે શાંત થઈ ભગવંત ! તમે જ કહો કે તમારી નિંદા મારાથી કેમ સહન થઈ શકે ? હું તો તમારી સાથે હમણાં જ વૈકુંઠ આવવા તૈયાર છું, પણ લોકો તમને ગાળો દે, તમારી નિંદા કરે.....

પ્રભો, મહામહીના પછી જરૂર આવીશ પધારજો.....

નારદજી ફાગણ મહિને વિમાનલઈ જીવણશેઠનાં વૈકુંઠ માટે તેડા કરવા આવ્યા શેઠ કહે, દેવર્ષિ આપ નિષ્કામ કરુણાવંત પુરુષ છો પણ મારા ઘરમાં વૈકુંઠની વાત કરી તો છોકરાની માએ કહ્યું : તમે તો મનથી વૈકુંઠમાં જ છો. તમારા માટે તો ઘર જ વૈકુંઠ છે. છતાંય વૈકુંઠમાં જવું હોય તો છોકરાના ઘેર છોકરો થાય ત્યારે ખુશીથી જાઓ. હમણાં જશો તો કદાચ તમને થશે કે અરેરે ! છોકરાનું મોં પણ ન જોયું ! આવી વાસના મનમાં રહી જાય અને તમે વૈકુંઠ જાવ તે યોગ્ય નથી. વધુ નહિ. બસ એકાદ વર્ષ, ઘરે છોકરાનું પારણું ઝુલાવ્યા પછી જરૂર જાઓ.....

શેઠે કહ્યું : મહર્ષિ ! જીવનભર જેની સાથે રહ્યો. તેની ઈચ્છાને કચડીને હમણાં વૈકુંઠ આવવું મને યોગ્ય નથી લાગતું. હા, મને મનથી તો કોઈના પ્રત્યે રાગ નથી. એકાદ વર્ષ સંસારમાં રહી જઈશ તો તેમનું મન રાજી રહેશે. આપ કૃપા કરી આવતા વર્ષે પધારશો તો આપનો ઉપકાર ભવોભવ નહિ ભૂલું....

વૈકુંઠ જવા માટે મરવું પડે જીવન શેઠને જીવન વહાલું હતું મૃત્યુનહિ. માટે જ વાયદા આપતો જતો હતો.

એક વર્ષ પછી નારદજી શેઠને લેવા આવ્યા પેઢીની ગાદી પર શેઠ નહિ શેઠનો પૂત્ર બેઠો હતો તેને નારદજી પૂછતાં શેઠ મૃત્યુ પામ્યા હતાં તે જાણવા મળ્યું નારદજી સીધા ગયા ભગવાન પાસે અને ભગવાનને શેઠ નું સરનામું પૂછ્યું.

દેવર્ષિ નાહકના હેરાન થાઓ છો શેઠ વૈકુંઠ નહિ આવે તે મૃત્યુ પામ્યાને પોતાનાંજ અનાજના ગોડાઉનમાં બીલાડો થયાં છે

નારદજીએ ત્યાં જઈને બિલાડાને પ્રતિબોધ પમાડવાનું વિચાર્યું. બિલાડો થયા તો શું થયું ? આખર તો એ આત્મા જ છે ને ? જ્ઞાની પુરુષોની નજરમાં તો દેવ હોય કે માનવ, તિર્થંચ પશુ હોય કે નારકીનો નારક, બધા જ સમાન છે. કલેવર બિલાડાનું છે પણ છે તો એ સચ્ચિદાનંદ આત્મા જ ને ?

નારદજી પહોંચ્યા ત્યાં શેઠના છોકરાને મળ્યા અને કહ્યું : ભાઈ ! મારે તારા અનાજના ભંડાર જોવા છે. ચાવી લઈને મારી સાથે આવીશ ?

મહારાજ ! આપને અનાજ જોઈએ છે ને ? આપ કહો તો અહીં અનાજ મંગાવીને આપને આપું છોકરાએ કહ્યું :

ના ભાઈ ! મારે અનાજ નથી જોઈતું, મારે તો અનાજના તારા ભંડાર જોવા છે. છોકરાએ મુનિજીને ચાવી આપીને નારદજી સાથે મોકલ્યો. મુનિમે ગોદામ ખોલી દીધાં. મુનિમને બહાર ઊભા રાખી નારદજી અંદર ગયા. અંદર ઘોર અંધારું હતું. ચારે બાજુ અનાજની ગુણો પડી હતી. નારદજી અંદર જવા લાગ્યા...જતાં તેમણે બિલાડાની રેડિયમ જેવી ચમકતી આંખો જોઈ. નારદજીને સંતોષ થયો, આનંદ થયો. કારણ કે તેમને શેઠ મળી ગયા !

નારદજી એકદમ બોલી ઉઠ્યા : અરે શેઠજી !

ઓહ પ્રભુ ! આપ અહીં પણ પધારી ગયા ? કેટલા બધા દયાળું છો તમે ? ! મારા જેવા પાપીનો ઉદ્ધાર કરવાની કેવી ઉચ્ચ ભાવના છે આપના હૈયે !

નારદજીને આ સાંભળી થોડોક ગુસ્સો ચડ્યો. પણ ગુસ્સો દબાવીને કહ્યું : શેઠ ! એ બધી વાત છોડી દો. અને હવે જલ્દી ચાલો મારી સાથે વૈકુંઠમાં અને જો ન આવવું હોય તો ના કહી દો મને.

બિલાડો બોલ્યો : ઓહ પ્રભુ ! વૈકુંઠ મને કેટલું ઘાલું છે એ તમને કેવી રીતે બતાવું ? સંસાર પર મને કોઈ રાગ નથી. હું તો હમણાં જ આપની સાથે આવવા તૈયાર છું...

તો ચાલો ! હવે વિલંબ ન કરો. તમને શી ખબર કે કેટલી મુશ્કેલીએ મેં તમને શાઘી કાઢ્યા છે.

દેવર્ષિ ! મને અહીં રહેવું જરાય પસંદ નથી. અહીં હું તદ્દન અપરિગ્રહી જીવન જીવું છું. માત્ર છોકારાના પ્રત્યે કરુણાભાવથી અહીં પડ્યો છું. છોકરાએ અનાજનો ઘંઘો કર્યો છે. હજારો કોથળા અનાજથી ભરેલા છે. અહીં ઉંદરોનો ઉપદ્રવ છે. અહીં હું બેઠો છું તેથી કોઈ ઉંદર અહીં ફરકતો નથી. તેથી અનાજનું રક્ષણ થાય છે, પ્રભો ! પરોપકારાય સતાં વિભુતયઃ ના સિદ્ધાંતનું પાલન કરી રહ્યો છું. કેમ ખરી વાતને ?

જોઈ ને શેઠની દયા ? કેવા કરુણાવંત છે બિલાડા શેઠ ? નારદજી તો સાંભળી જ રહ્યા ! તો તમે મારી સાથે આવતા નથી એમ ને ? ગુસ્સાથી રાડ પાડીને નારદજીએ પૂછ્યું.

ભગવંત ! આવવાની હું ક્યાં ના પાડું છું ? માત્ર પંદરેક દિવસનો જ પશ્ર્ન છે. છોકરાએ માલ બધો વેચી નાંખ્યો છે. પાર્ટી પંદરેક દિવસમાં માલની ડીલીવરી લઈ જશે. બસ પ્રભો ! ત્યાર પછી હું તમારી સાથે વૈકુંઠમાં જ રહીશ. હું ને તમે બંને વૈકુંઠમાં ! કેમ પ્રભો ! બોલ્યા કેમ નહિ ? નારદજી શું બોલે ? આપણા પ્રત્યેકમાં રહેલી જીવણ વૃત્તિ ને દેવર્ષિનો સંદેશ છે કે આ લોકનું મમત્વ છોડ્યા વિના પરલોક સિદ્ધ થતો નથી.

તત્પરી સંત પ્લોટિનસ અંતિમ સમયે કહે, જીવનની અંતઘડીએ બધા લોકો દેહિક લક્ષણોમાં એટલા બધાં ગરકાવ થાિ જાય છે કે દવાઓ સિવાય તેમને કંઈજ સૂઝતું નથી તેમને ખબર નથી કે આત્માની સાથેના તાદામ્યને લઈને રોગ મટી જાય છે દર્દ, દુઃખ કે વ્યાધિ એતો માત્ર આત્માના સ્વભાવનો ભંગ કર્યાની બાહ્ય નિશાની છે, તે દેહ આત્માના નિત્યસંયોગથી વંચિત રહે છે તેની એ જાણ છે આત્માનો નિત્યચુકત છે.

મૃત્યુનો આવો સહજ સ્વીકારતો મરમી સંતોજ કરી શકે.

૧૮. મૃત્યુની અનુભૂતિ

અનુભૂતિ જ વ્યક્તિને પૂર્ણતા તરફ લઈ જઈ શકે છે. વિચાર મંથન એ અનુભૂતિની પૂર્વ ભૂમિકા છે. વિચાર મંથન કૃતિ કરવામાં આગળ વધે તો અનુભૂતિ કૃતિમાંથી પૂર્ણ આકૃતિ બનાવી દે. વિચારમાંથી, દોહન પછીજે અનુભવ પ્રગટે તે સાક્ષાત્કાર છે, તે જ અનુભવનું અમૃત છે અને તેજ સત્ય છે.

કોઈ એક વ્યક્તિ કે જેણે પ્રેમ વિશે પચાસ પ્રવચનો આપ્યા, પ્રેમ વિશે પાંચ ગ્રંથો લખ્યા છે અને પ્રેમ વિશે કાવ્યો લખ્યા પણ તેણે કદી પ્રેમ કર્યો નથી પરંતુ એક વ્યક્તિ કે જેણે આપું કશું કર્યું નથી પણ માત્ર પ્રેમ કર્યો છે, પ્રેયસીના વિરહમાં આંસુ વહાવ્યા છે તેજ પ્રેમ વિષયનો સાચો જ્ઞાની છે તેને અનુભૂતિ દ્વારા પ્રેમનું સાચું સત્ય લાદ્યું છે.

પ્રભુએ કહેલા વચનોના માત્ર શાસ્ત્રો લખી જનારા પંડિતો, એ શાસ્ત્રોપર માત્ર પ્રવચનો કરનારા વક્તાઓ કરતાં એ શાસ્ત્રના એક પાનામાં લખેલ ઉપદેશ જેવું જીવી જનાર સંત મહાન છે. સંત પાસે આચરણની અનુભૂતિનું અમૃત છે.

માત્ર શુષ્કજ્ઞાન કે માત્ર જડક્રિયા આપણને નહિ તારે, જ્ઞાનસહ સમજણ પૂર્વક કરેલી ક્રિયા આપણને તારે, માટેજ જ્ઞાનીઓએ જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સમન્વય કરવા કહ્યું છે. જ્ઞાન એ આંખ છે ક્રિયા એ પાંખ છે.

પંખી આંખો બંધ કરી ઉડશે, તો એ આંધળી દોટ એને ભમાવશે. પંખી માત્ર આંખો ખૂલી રાખી પાંખ ફકડાવ્યા વિના બેસી રહેશે તો એ હતું ત્યાને ત્યાં.

જ્ઞાન જરૂરી છે પરંતુ સમજણ પૂર્વકનું જ્ઞાન જેનું ક્રિયામાં પરિણમન થાય તે જ્ઞાન જ આપણને તારી શકે દેહ અને આત્મા અલગ-ભિન્ન છે એવી જેને સમજણ પૂર્વકની શ્રદ્ધા છે કાયાનો ઉત્સર્ગ કરી દેહ અને આત્માની ભિન્નતાનો અનુભવ કરે છે તે પુરુષ મૃત્યુની પણ અનુભૂતિ કરી શકે છે.

વિદેશનો એક ઉચ્ચ કક્ષાનો ફીલોસોફર જેણે મૃત્યુ પર સો જેટલા કાવ્યો, પાંચ ગ્રંથો અને દસ નાટકો લખ્યા હતાં. અસ્ખલિત વાણીના પ્રવાહ દ્વારા તે મૃત્યુ વિષયક કલાકો સુધી પ્રવચન આપી શકતો.

એકસઠ વર્ષના આ તત્વજ્ઞાનીને હૃદયરોગનો હુમલો આવતાં હોસ્પિટલમાં દાખલ કરાયો. ડોક્ટરો પાસેથી તેણે તેના રોગની ગંભીરતા જાણી, હતપ્રભ બનેલો તે મૃત્યુના ભયથી ખૂબજ ગભરાઈ ગયો અસ્વસ્થ અને વ્યાકૂળ બની ગયો મરણના ભયે તે ટિંગમૂઢ બની ગયો અને સતત વિચારતો કે શું હું સાચેજ મરી જઈશ, નહિં બચી શકું ? મારું શું થશે ?

તીવ્ર જીજીવિષા અને વ્યાકૂળતાને કારણે શરીર આમળશેટા તરફડીયા મારતું હતું. એક મિત્ર ખબર પૂછવા આવ્યો તત્વજ્ઞાની ને

તેણે આશ્વાસન આપ્યું સારું થઈ જશે. પણ તેતો વધુ અસ્વસ્થ બન્યો. પોતાના રૂમની સામેની રૂમમાં બરાબર તેના પલંગ સામે એક બાળકીનો પલંગ હતો તે રમતી હતી અને બધાને હસાવતી હતી ફીલોસોફરે જુજાસાથી તેના મિત્રને સામેની દર્દી બાળાના રોગવિશે તપાસ કરવા કહ્યું.

મિત્ર સામેના રૂમમાં જઈ બાળા પાસે બેસે છે, થોડી વાતો કરે છે અને પાછો પોતાના મિત્ર પાસે આવે છે અને મિત્રને કહે છે કે ભાઈ ! એ બાર વર્ષની બાળા બ્લડ કેન્સરથી પીડાય છે પોતાના રોગની ગંભીરતા વિશે તેણે ડોક્ટર પાસેથી બધી વિગતો જાણી લીધી છે તેની પ્રસન્નતા વિશે પૂછતાં તે કહે છે કે 'જે ભગવાને મને આ પૃથ્વી પર મોકલી હતી તે જ ભગવાન મને તેની પાસે બોલાવી રહેલા છે અને અંકલ, આ પૃથ્વી પર આવેલ વ્યક્તિને એક દિવસ તો ભગવાનના ઘરે નિશ્ચિત રૂપે જવાનું જ છે. જેટલા દિવસ અહીં આપણે રહેવાનું છે તેટલા દિવસ પ્રસન્નતાથી રહી અને જે ભગવાને આપણને અહીં મોકલ્યા છે તેને યાદ કરતાં રહેવાનું છે, તેનું વિસ્મરણ કરવાનું નથી કારણ કે મોકલનાર એજ છે અને બોલાવનાર એજ છે મને શ્રદ્ધા છે, ભગવાનને ઘરે મને અહીં કરતાં ઉત્તમ સ્થાન મળવાનું જ છે તો તેનું મને દુઃખ શું કામ ? આનંદ આનંદ જ હોય ને !' અંતે મિત્રે કહ્યું, -

'ડોક્ટરે મને કહ્યું કે બાર વરસની આ બાલિકાની ટુંક સમયમાંજ આંખ મીચાઈ જવાની છે'. બાલિકાની આંખ બંધ થવાની વાતે ફીલોસોફરની આંખ ખૂલી ગઈ.

મૃત્યુ વિશે કદી કશું ન લખનાર કે બોલનાર બાર વર્ષની બાલિકા મૃત્યુ વિશે અનેક ગ્રંથો લખનાર ફીલોસોફરની ગુરુ બની ગઈ.

૧૯. મૃત્યુ પૂર્વેનું ઘોષણાપત્ર

હે પ્રભુ ! મારા પૂર્વના પૂણ્યોદયે અને ગયા જન્મના પુરુષાર્થે મને મનુષ્ય ભવ મળ્યો સુદેવ, સદ્ગુરુ અને સત્ધર્મ મળ્યો. સદ્ગુરુના સત્સંગથી જાણવા મળ્યું કે આ મારો મનુષ્યભવ ક્યારે અને કઈ પણ પૂર્ણ થશે તે મને ખબર નથી તેથી મારો આત્મા, પ્રત-પ્રત્યાખ્યાન વગરનો ન રહી જાય દેવ ગુરુ અને ધર્મની શરણાગતિ સ્વીકાર્યા વગર પરલોક પ્રયાણ ન કરું, તે માટે હું સમજણપૂર્વક અંતિમ આરાધનાનું વસિયતનામું કરું છું.

મારા આત્માએ આ શરીરમાં વાસ કર્યો, હવે જ્યારે મારો આત્મા દેહ છોડી રહ્યો છે ત્યારે મારા મરણના અંતિમ સમયે હું મારા દેહ પરના મમત્વને દૂર કરું છું. દેહનો ત્યાગ કરું છું. એટલે કે હું મારા શરીરને વોસિરાવું છું.

મારા મરણના અંતિમ સમયે મને જેમણે આંતરશત્રુઓ કષાયો પર વિજય મેળવ્યો છે તેવા દેવ, તમામ કર્મોથી મૂક્ત બન્યા છે તેવા સિદ્ધ પરમાત્મા અને કેવળજ્ઞાની પરમ પૂજનીય પુરુષો અને પ્રબુદ્ધ કરુણાના કરનારા સંતોનું મંગલમય શરણ હજો આવા સત્પુરુષોથી પ્રફૂલિત અહિંસા ધર્મનું શરણ હજો.

મારા મરણના અંતિમ સમયે મને ચારેય આહારનો ત્યાગ હજો.

મારા આત્મા પર સતત કર્મનો પ્રવાહ આવ્યા કરે છે મારા મરણના અંતિમ સમયે, કર્મ નિવૃત્તિના પુરુષાર્થે આત્માપર આપતા કર્મપ્રવાહ આશ્રવનો સર્વથા ત્યાગ હજો.

મારા મરણના અંતિમ સમયે સ્ત્રી, પુરુષ, પુત્ર, પરિવાર સંપત્તિ વિગેરે સાથેના સંબંધ મમત્વ અને સંસાર ભાવનો ત્યાગ હજો.

હું નિરંતર વ્રતી બનું, સાધુ બનું અને મને સમાધિમરણની પ્રાપ્તિ થાય તેવા મનોરથ-ભાવના હજો.

શરીર અને આત્માને સંબંધને કારણે મેં સતત આહાર ગ્રહણ કર્યો છે. હું ભયભીત થઈ જીવ્યો છું., મે અનંતીવાર અસંખ્ય પરિગ્રહ કર્યા છે. મેં વાસના મૈથુન સેવન કર્યા છે. મારા અંતિમ સમયે આહાર સંજ્ઞા, ભય સંજ્ઞા, પરિગ્રહ સંજ્ઞા અને મૈથુન સંજ્ઞાનો સર્વથા ત્યાગ હજો.

મારા અંતિમ સમયે મને દાન શીલ તપ ભાવ અને શુભ લેશ્યાના પરિણામ હજો.

મારામાં સંધારા અને સંલેખનાની ભાવના જાગ્રત થજો.

જ્ઞેધ માન માયા લોભ જેવા ક્ષાય ભાવોની મારામાંથી નિવૃત્તિ થજો.

હું એક અખંડ દ્યુવ તત્વ છું, નિરંજન, નિરાકાર, સહજાત્મ, નિર્મલ, શાશ્વત આત્મ સ્વરૂપનું મને ચિંતન હજો.

મારા મરણના અંતિમ સમયે મને સંતનું સાન્નિધ્ય અને શાંતિની અનુભૂતિ મળે તેવી ભાવના ભાવું છું.

૨૦. વૈરાગ્યનો દીવો

જ્ઞાનીઓએ વીતરાગી અને વીતલ્લેષી બનવા કહ્યું છે કોઈના પણ પ્રત્યે લ્લેષભાવ ન કરવાની વાત સરળ છે અને એ વાત ધીરે ધીરે જીવનમાં ઉતારતા લ્લેષભાવ છોડી દેશે પરંતુ વીતરાગી બનવાની સાધના ઘણી કઠીન છે સત્તા, સંપત્તિ અને સંબંધો પ્રતિ જલ્દી મોહ-રાગ છૂટતો નથી એ છોડનાર વિરલ પુરુષો વીતરાગી બની જાય છે. આ કરવા આપણે જીવનમાં વૈરાગ્ય ભાવનાને દઢ કરવી પડશે. સંયોગો કે જીવનમાં બનતી ઘટનામાંથી જન્મતો ક્ષણિક વૈરાગ્ય નહિ, પરંતુ ભીતરમાં છૂપાયેલો વૈરાગ્યજ આત્મોત્થાન કરાવી શકે. જીવનની ક્ષણભંગુરતા સમજાતા અનાસક્ત ભાવ ઉજાગર થાય અને એ ભાવજ જીવન ને વૈરાગ્યના રંગે રંગી દે.

સાધકને સાધનાની ક્ષિતિજનો વિસ્તાર કરવા માટે વૈરાગ્ય ભાવના દઢ કરવાની અનિવાર્ય આવશ્યકત રહે છે.

એક માણસે એક સંતને પૂછ્યું કે મારે કબીરને મળવું છે. સંતે કહ્યું સામેની ગલીમાં કબીર હશે. આટલી ભીડમાં હું કબીરને

કેમ ઓળખું ? પેલી વ્યક્તિએ સંતને પોતાની મૂઝવણ કહી, સંતે કહ્યું કે ભાઈ જેને માથે દીવો બળતો હોય તે કબીર. પેલા ભાઈ તો આખી ગલી ફરી વળ્યા, કોઈ પણ વ્યક્તિના માથે દીવો બળતો તેણે જોયો નહીં. ગલીમાં તેણે કોઈકને પૂછ્યું કે કબીર ક્યાં મળશે ? સામે સ્મશાન છે. ત્યાં કોઈ પરિચિતની અંતિમક્રિયા થઈ રહી છે ત્યાં કબીર મળશે. પેલો સ્મશાનમાં ગયો. કોઈની ચિંતા ભડ ભડ બળતી હતી. બળતા શબની સામે ઘણાં ઘણાં ડાઘુઓ ચિંતિત અને ઉદાસ મૂઝામાં ઉભા હતાં. દરેકને માથે દીવો બળતો હતો.

મૂઝાઈને પેલો માણસ ફરીથી સંતની પાસે ગયો અને કહ્યું કે સ્મશાનમાં કબીરને શોધવા ગયો પરંતુ ત્યાં તો દરેકને માથે દીવો બળે છે, આમાં કબીરને કેમ ઓળખવા ?

સંતે કહ્યું કે એ બધા વૈરાગ્યના દીવા છે. સ્મશાનમાં જનાર બધાને સ્માશાન વૈરાગ્ય આવે એટલે બધાને માથે વૈરાગ્યના દીવા પ્રગટે. આ વૈરાગ્ય ક્ષણિક છે. સ્મશાનમાંથી બધા બહાર જાય પછી પાંચ મિનિટ તું બધા સાથે ચાલજે તને કબીર મળી જશે.

પેલો પાછો સ્મશાનમાં ગયો. સ્મશાનમાંથી બધાં બહાર નિકળ્યાં. થોડી ક્ષણોમાં બધાનાં દીવા બુઝાઈ ગયાં માત્ર એક જ વ્યક્તિને માથે દીવો બળતો હતો. પેલાએ સાચા વૈરાગી પુરુષ કબીરને ઓળખી લીધા.

આપણી ચોપાસ બનતી દુઃખદ ઘટના કે આઘાતથી ઘણી વાર ક્ષણિક વૈરાગ્ય જન્મે છે. માત્ર સમજણપૂર્વક જ વૈરાગ્ય દઢ બને છે.

વૈરાગ્યની સફળતા માટે આપણે રાગભાવના ક્ષેત્રને સિમિત કરવું પડશે. ત્યારે જ આત્મજ્ઞાન જાગશે. સાધક ચિંતન કરે કે આ ધર્મ માર્ગે આવતા મને આત્મજ્ઞાન થાય, હું મારા આત્માને જાણું

ઓળખું. આ જિજ્ઞાસાને પૂર્ણ કરવા માટે પહેલા આપણે જડ પદાર્થો પ્રત્યે અંતરમાં ઉદાસીનતા કેળવવી પડશે. એ ઉદાસીનતા ભૌતિક આકર્ષણોને તોડી નાખશે અને વૃત્તિને આત્મા તરફ વાળશે. અંતરમાં ઉદાસીનતા જાગૃત કરવા માટે સંસાર છોડી સાધુ બનવું જ પડે તે જરૂરી નથી. આપણે ગૃહસ્થાશ્રમની સંઘળી ફરજો બજાવતા બજાવતા પણ વિવેક સહિત જીવીએ તો આંતર વૃત્તિમાં વૈરાગ્ય પ્રગટ થાય છે. આત્મા તરફ જાગૃત થયેલો વિવેક આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે જ, પછી નિરંતર વૈરાગ્યનો દીવો બળતો રહેશે.

૨૧. જીવન સંઘ્યા માટે આયોજન

દિનેશભાઈના એક મિત્ર અમેરિકાથી આવ્યા M.A.(અર્થશાસ્ત્ર) અને A.S.ની ડીગ્રી મેળવી અમેરિકામાં વાર્ષિક રૂા.પચાસ લાખ કમાતાં હતાં પ્રેમ લગ્ન કરેલી ભારતીય પત્ની કેન્સરથી મૃત્યુપામી પછી અમેરિકન સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યા પાંચ વર્ષ પછી ડાયવોર્સ થયા. મોટો દીકરો ડૂગની લતે ચડ્યો. મોટી દીકરી નામચીન મોડેલ હોવાથી તેથી તેની સાથે સંબંધ નથી. નાની દીકરી મગજની અસ્થિર છે તેથી હોસ્પિટલમાં છે.

આ મિત્ર અમેરિકાથી મુંબઈ આવી હવે બચેલી પાછલી જીંદગી ક્યાં અને કેમ વીતાવવી તેનું માર્ગદર્શન માગી રહેલ છે. અમેરિકા છોડી હિંદુસ્તાન પાછા આવી જવાનું પણ વિચારતા હતાં.

ઉપરની ઘટનાનું દિનેશભાઈ મોટી વિશ્લેષણ કરે છે.

ઉપરની ઘટના વાંચી સહેજે વિચાર આવે કે આવો બાહોશ, તેજસ્વી, હોશિયાર અર્થશાસ્ત્રી પણ કેવો ભાંગી પડ્યો ! જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાના ઓળા, પડછાયા પડવાના શરૂ થયા છે ત્યારે

સાધારણ રીતે મનુષ્યને અમુક પ્રશ્નો મુંઝવે છે તેમાં નીચેના કારણો મુખ્ય છે.

૧. મૃત્યુનો ભય.
૨. માંદગી અને વેદનાનો ભય.
૩. અનરક્ષાભય - પરવશપણું - ઓશિયાળાપણું.
૪. પરિગ્રહની ચિંતા - મૃત્યુ બાદ પોતાની મિલકતની વ્યવસ્થા વિષે ચિંતા.
૫. જોડકામાંથી (couple) માંથી એકની વિદાય થતાં એકલવાયાપણાનો ભય અને તેની ચિંતા.
૬. બાળકો પાસે રાખેલી અપેક્ષામાં નિરાશા.
૭. બાળકો સાથે ઘરમાં અને ઇંદામાં સૂમેળનો અભાવ. (Generation Gap)
૮. બાળકો વિષે અને તેમના ભવિષ્ય વિષે ચિંતા.
૯. નિવૃત્તિ માટે તૈયારીનો અભાવ, વૃદ્ધાવસ્થામાં નવી જીવન પદ્ધતિ અપનાવવાની અનઆવડત, સમયનો ઉપયોગ કરવાની અણસમજ.
૧૦. આજીવિકાનો ભય-નિવૃત્ત થયા પછી વધતી મોંઘવારી અને ટાચાં સાધનોમાં ખોટી પડતી ગણતરીઓ.

જે ઉપરના પ્રશ્નો અને મુંઝવણોનું યોગ્ય સમાધાન ન પ્રાપ્ત થાય તો ઘડપણ બગડે છે અને જેનું ઘડપણ બગડે છે તેનું મહદ અંશે મૃત્યુ બગડે છે અને મૃત્યુ બગડેથી જીવ અવગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે દરેક જીવે આ પ્રશ્નોનું યોગ્ય સમાધાન મેળવવું અત્યંત જરૂરી છે. તે માટે વૃદ્ધાવસ્થાની તૈયારી કરવી ઘટે છે.

મનુસ્મૃતિમાં જીવનની અવસ્થાઓને ચાર વિભાગોમાં વહેંચી દેવામાં આવી છે. ૧. યુવા વસ્થા (બ્રહ્મચર્યાશ્રમ) ૨. ગૃહસ્થાશ્રમ ૩. વાનપ્રસ્થાશ્રમ ૪. સંન્યસ્થાશ્રમ. દરેક અવસ્થા માટે શારીરિક

અને માનસિક તૈયારીઓ કરવી પડે છે અને તે માટે યોગ્ય શિક્ષણ પણ મહત્વનું છે. જે વ્યક્તિ બદલાતી અવસ્થા અનુરૂપ તૈયારી કરતો નથી તે આખરે અશાંત અને દુઃખી થાય છે. દરેક તૈયારી હોવી જરૂરી છે.

મનુષ્યના સ્વભાવમાં મૂળભૂત ચાર વૃત્તિઓ જોવામાં આવે છે. તેના પ્રકાર નીચે મુજબ છે.

૧. પાંચ ઇન્દ્રિયોની આધીનતા (Physical Nature)
૨. પરિગ્રહ અને માનની લાલસા (Vital Nature)
૩. માનસિક પ્રખરતા (Mental Nature)
૪. આધ્યાત્મિક ઝંખના (Spiritual Nature)

આ વૃત્તિઓનું વધુ ઓછું અંશે મિશ્રણ દરેક વ્યક્તિમાં જોવા મળશે. કોઈમાં અમુક વૃત્તિની સૌથી વધુ પ્રબળતા હોય છે. તેમજ અમુક ઉંમરે અમુક વૃત્તિની મુખ્ય હોય ત્યારે બીજી ઉંમરે તેની પ્રબળતા ઓછી થઈ અન્ય વૃત્તિનું જેવું વધુ જોવા મળે છે. સાધારણ રીતે ઉપર વર્ણવેલી ચાર અવસ્થાઓ અથવા આશ્રમો સાથે અનુક્રમે ઉપરની ચાર વૃત્તિઓનો સુમેળ જોવામાં આવે છે. જો આશ્રમ બદલાતા વૃત્તિ બદલાય નહીં તો જીવનમાં અવશ્ય વિસંગતિ ઊભી થાય છે. વિસંગતિથી વિકૃતિ થાય છે અને વિકૃતિથી આકુળતા વ્યાકુળતા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાથી જીવનમાં અશાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને મનુષ્ય દુઃખી થાય છે. સમય પસાર થતાં મનુષ્ય વૃદ્ધ થાય છે પણ આપોઆપ વડીલ થતો નથી. શરીરની પરિપક્વતા ઉદભવી જોઈએ. ઉંમર વધતાં સાથે સાથે ધીર ગંભીરતા, પાકટ બુદ્ધિ (Maturity) અને અનાસક્તિ આવે તો તે વડીલ નામ પામે. માણસ વૃદ્ધ (Old) ગણાય પણ વડીલ (Elder) ન હોય. વૃદ્ધ થતાં શીખવું પડે છે. સમયના વહેણની સાથે સાથે આપોઆપ સ્વયં વડીલપણું આવતું નથી. તે માટે માનસિક કેળવણીની અને

તૈયારીની જરૂર પડે છે. અને જો તે ન હોય તો સાહે બુદ્ધિ નાઠી જેવો ઘાટ થાય. કોઈ કાળના વહેણમાં ધીર ધીરે ઘડાતો જાય છે તો કોઈ, પરીક્ષાના છેલ્લા મહિનામાં તૈયારી કરનાર વિદ્યાર્થીની જેમ, એકાએક વૃદ્ધપણાની તૈયારી કરી લે છે. પણ દરેક વૃદ્ધ વડીલ તરીકે જીવન જીવવાની કળા શીખવી જ પડે છે.

જે આ કાળ શીખતો નથી તેને પોતાની જીવનની જાહેલાં વર્ષો જીવન વહેણમાં ઢસડાતાં ઢસડાતાં કાઢવાં પડે છે. તે જીવન જીવતો નથી પણ જીવનનો ગોદા ખાય છે. જીવનની સંધ્યા જે જીવનનો સૌથી ઉત્તમ કાળ છે, તેનો આનંદ, આહલાદ, ઉષ્મા, અનાસક્તિ, સંતોષ, મૃદુતા પરિપક્વતા (Richness), સુવાસ, વિવિધતા, સૌમ્યતા, સમતા તે ગુમાવી બેસે છે. તેના જીવનના ફલ સમાન સાર સરખો ઉત્તમ કાળ એવો જાય છે.

જીવનના વટ વૃક્ષ ઉપર ઉપરોક્ત ફળો ત્યારે જ લાગે છે જ્યારે તેને યોગ્ય ટ્રીટમેન્ટસ મળી હોય અને લક્ષ્યપૂર્વક અને જાગૃતિપૂર્વક જીવન વિતાવ્યું હોય. તે માટે અનાસક્તિપણું લક્ષ્ય મુખ્ય છે. વધતી ઉંમર સાથે વૃદ્ધિમાન થતું અનાસક્તિપણું અત્યંત આવશ્યક છે અને તો જ જીવનનો આ ઉત્તમકાળ શોભી ઊઠે છે અને ઉપરના ગુણો અને લક્ષણો અત્યંત પ્રકાશમાન થઈ દીપી ઊઠે છે. અનાસક્તિપણું ત્યારે જ પ્રગટે છે જ્યારે તેને નીચેના ત્રણ સાધનો અને આલંબનો પ્રાપ્ત થાય છે.

- ૧) પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં ઉદાસીનતા.
- ૨) પાંચ પાપાચાર (હિંસા, અસત્ય, ચોરી, કુશીલ, પરિગ્રહ)ની પ્રવૃત્તિઓની ક્ષીણતા.
- ૩) ચાર કષાય (ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ)ની પ્રવૃત્તિઓની મંદતા ઉપરનાં સાધનો અને આલંબનોનો મુખ્ય આધાર, સમરંભ, સમારંભ અને આરંભથી તદ્દન નિવૃત્તિ તે છે, અનંત

જ્ઞાનીઓએ કહેલી ઉપરની વાત અત્યંત સંક્ષેપમાં જણાવી છે.

ક્રમે કરી જેના જીવનમાં ઉપરનાં લક્ષણો વિકસ્યા છે તેને પાછલી જીંદગીમાં કોઈ પણ પ્રશ્નો મુંઝવતા નથી. તેને મરણનો ભય લાગતો નથી. મૃત્યુ એ જીંદગીની પરીક્ષા છે. જે વિદ્યાર્થીએ પરીક્ષા માટે તૈયારી (આખા વર્ષ દરમિયાન, અથવા છેલ્લે, મહિના બે મહિનામાં, સતત તડામાર ચોટલી બાંધીને) કરી હોય, તે પરીક્ષાના ભયથી મુક્ત થઈ જાય છે.

જે માંદગી અને વેદનાના ભયથી રહિત છે તેને માંદગી અથવા વેદના આવતી જ નથી. માંદગી અને વેદના દુષ્કર અથવા દુ-સહ્ય નથી પણ તેનો ભય વધુ અસહ્ય બની જાય છે. જે આ ભયથી મુક્ત હોય છે તેને માંદગી અથવા વેદના આવે તો પણ તે સમતાથી સહન કરવાને શક્તિમાન હોય છે.

પરવશપણું કે ઓશિયાળાપણું તેને હોતું નથી. તેને કુટુંબીજન, પોતાના બાળકો પાસેથી કોઈ અપેક્ષા હોતી નથી. જ્યાં અપેક્ષા, આશા, ઓરતા, આમના હોતા નથી તેને પરવશપણું હોતું નથી અને નિરાશા હોતી નથી. જ્યાં અપેક્ષા, આશા, ઈચ્છા હોતી નથી ત્યાં સંતોષ નિયમથી હોય છે.

જ્યાં સંતોષ હોય છે, ત્યાં તેની જીવન પદ્ધતિ (Life style) મા સૂમેળ હોય છે. તેને સામેથી પ્રેમ, હૂંફ, આદર, સન્માન આવી મળે છે, તેને તેની અપેક્ષા કરવી પડતી નથી. તેનું ગણિત કદી ખોટું પડતું નથી. તેને ભવિષ્યની ચિંતા હોતી નથી. તે નિર્ભય હોય છે. અભયપદ પ્રાપ્ત કરે છે. આજીવિકાના પ્રશ્ને મુંઝાતો નથી. આજીવિકાના અભાવરૂપ પાપકર્મના ઉદય સમયે અકૂળતા વ્યાકૂળતાથી આર્તદયાન કરી નવાં પાપ કર્મો ઉપાર્જન કરતો નથી. ઉદયમાં આવેલાં પોતાના કર્મોના નાટકને પ્રેક્ષકરૂપે જુએ છે, તેના

ઉપર કદીક હસે છે, પણ તેમાં તે જોડાતો નથી કે તે કદી ભજવતો નથી. આ વાત અતિ સંક્ષેપમાં કહી છે. વિચારવાથી વધુ સમજાશે. દરેક પોતાના જીવન સંધ્યામાં ઉત્કૃષ્ટ કાળ અતિ સમૃદ્ધ બનાવે, તેની એક એક પળ. આખા જીવન દરમિયાન સંચય કરેલ સંપત્તિની જેમ, અત્યંત હર્ષ, ઉલ્લાસ અને પ્રમોદથી માણે, ભોગવે તેજ ભાવનાથી વિરમું છું.

શરીર સ્વાસ્થા સારું હોય અને બચતના રોકાણ માંથી થોડી નિયમીત આવક હોય તો દવા-તીર્થ યાત્રા વહેવાર વિ. કરવામાં પટાવલેવી નથવું પડે.

વળી મેડીકલેમ કે યુનીટ ટ્રાષ્ટની આરોગ્ય રક્ષણ પોલીસી (સ્ક્રુપ) માંદગી સામે અર્થ સુરક્ષા પુરી પાડે છે.

યુવાનીમાંજ વૃદ્ધાવસ્થાનું આયોજન કરવાની કીર્તિભાઈ મહેતાની સલાહના મુદ્દાઓ વ્યવહારુ અને રસપ્રદ છે.

આ જમાનો આયોજનનો છે. આપણા દેશે પણ ૧૯૫૧થી પંચવર્ષીય યોજનાઓ અમલમાં મૂકી અને હજુ તે ચાલુ છે. રાષ્ટ્ર માટે આયોજન જેમ જરૂરી છે તેમ દરેક વ્યક્તિએ પોતે આયોજન કરવું પડે, પરંતુ એ પંચવર્ષીય કરતાં વધું લાંબો વિચાર કરીને પાંચ પાંચ વર્ષીય - એટલે કે ૨૫ વર્ષનું કરવું જરૂરી લાગે છે.

દરેક વ્યક્તિએ પોતાનું શિક્ષણ કાર્ય પુરું થાય અને નોકરી કે વ્યવસાય શરૂ કરે ત્યારથી જીવનનું આયોજન વિચારવું જુએ, ત્યારથી જ વૃદ્ધાવસ્થા માટે આયોજન વિચારવું જોઈએ. સામાન્ય રીતે અભ્યાસ પૂરો કરીને, નોકરી કે વ્યવસાયમાં વ્યક્તિ ઝંપલાવે, પછી લગ્ન કરે, પુત્ર - પુત્રી ના શિક્ષણનું આયોજન કરે, તેમને નોકરીમાં કે વ્યવસાયમાં સ્થિર કરે, તેમના લગ્નનું આયોજન કરે આ બધું ૨૫

થી ૫૫-૬૦ વર્ષ સુધીમાં કરી લેવું પડે છે. ત્યારબાદ નોકરી કરતા હોય. તેનો નિવૃત્તિ કાળ શરૂ થાય અને વ્યવસાય કરવા માટે તો સ્વાસ્થ્ય ઉપર આધાર રહે. શરીર સારું રહે ત્યાં સુધી લોકો વ્યવસાય કર્યા જ કરે છે.

આજના જમાનામાં ૫૮-૬૦ વર્ષે નિવૃત્ત થઈ જવું અને પુત્ર-પુત્રવધુ સાથે રહીને તેમની સેવા લેશું એ વિચાર અધરો બનતો જાય છે. પુત્રો જુદો વ્યવસાય પસંદ કરી, જુદા સ્થળે નોકરી કરે અને ત્યાં તેનું મકાન નાનું હોય તો માતાપિતાનો સમાવેશ મુશ્કેલ બને, આથી દરેકે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા માટે એવી રીતે આયોજન કરવું જોઈએ કે જે પોતે જ સ્વાવલંબી, સ્વાશ્રયી રહી શકે. આ જમાનામાં બે પેઢી વચ્ચે અંતર વધતું જાય છે. કોઈનો દોષ જોયા વિના બંને પેઢીએ સ્વતંત્રપણે પોતાની વ્યવસ્થા વિચારવી પડે. તેને માટે નીચેની બાબતો લક્ષમાં લઈએ.

૧) પ્રથમ તો શરીર તંદુરસ્ત રહે તેવું આયોજન જરૂરી છે. આ જમાનામાં માંદગી એ એક લક્ષણ છે, જે શ્રીમંતો માટે જ અનામત રાખીએ, તેમને માટે ફાઇવ સ્ટાર હોસ્પિટલો બનતી રહે છે. ભલે ત્યાં રહે આપણે તો તંદુરસ્તીનું જ આયોજન કરવું.

૨) ગમે તેટલા સારા સંસ્કાર આપીએ પણ પુત્રો - પુત્રવધૂઓ કાયમ આપણી સેવા કરશે એમ ન માનવું. ખરી રીતે તો એમને સેવામાંથી મુક્ત કરવા જ આયોજન કરવું. તેઓ સ્વતંત્ર રહે, પોતાના બાળકોને ઉછેરે, શિક્ષણ આપે, સંસ્કાર આપે અને અવારનવાર વડીલોના ખબર પૂછે. આજે સંયુક્ત કુટુંબ શક્ય જ નથી. પુત્રોને બીજે સ્થળે જ નોકરી કે વ્યવસાય હોય અગર તો પરદેશમાં સ્થિર હોય તો માતા-પિતાએ ત્યાં જવું જ એવું નથી. તેમણે પોતાનું સ્થાન, સ્થળ વગેરે પસંદ કરવું જ પડે.

૩) માતા-પિતા શાંતિથી, સ્વતંત્ર રીતે રહી શકે તે માટે બે બાબતો જરૂરી છે. (૧) પોતાનું ઘર (૨) નિયમિત આવક. જ્યારે નોકરી કરતા હોઈએ ત્યારે જો બદલી પાત્ર નોકરી હોય તો ક્યા સ્થિર થવું તે વિચારવું પડે. જો સચિવાલયની નોકરી હોય અથવા તો સ્થિર નોકરી હોય તો પણ ઘર તો લેવું જ પડે. અત્યારના જમાનામાં હવે ભાડે મકાન મળવા દુર્લભ છે અને ભાડે આપે તો પણ ૧૧ માસના કરારથી. તેથી એ લટકતી તલવાર જેવું છે માટે ઘર પોતાનું કરી લેવું પડે.

નિયમિત આવક ત્રણ રીતે થઈ શકે. (૧) પેન્શનપાત્ર નોકરી લેવી (૨) દર મહિને નાની બચત કરી ૭ વર્ષના પોસ્ટના સર્ટિફિકેટો લેવા અને દર ૭ વર્ષે ફરીથી રોકાણ કરવું. બમણી રકમનું, (૩) અન્ય રોકાણ જેમાં નિયમિત આવક-વ્યાજ મળે.

દર મહિને ૧૫૦/- રૂ. નાની બચતના સાત વર્ષે બમણાં થાય તેવા સર્ટિફિકેટોમાં રોકે અને આમ ૨૮ વર્ષ સુધી કર્યા કરે અને દર સાત વર્ષે જે ડબલ રકમ આવે તેનું ફરીથી રોકાણ કરે તો ૨૮ વર્ષ પછી દર મહિને ૩૦૦૦ થી ૩૫૦૦ની માસિક આવક થાય.

વ્યાજ દર ઘટાડાને લક્ષમાં લઈ આ રકમ માસિક ૨૦૦ થી ૨૫૦ સુધી વધારવી જોઈ એ અને માસિક રૂપિયા ૫૦૦૦/- જેવી નિયમિત આવક આવશ્યક ગણાય. મોટા શહેરમાં રહેતા હોયતો આ રકમ રૂપિયા સાત હજારની જરૂરી ગણાય.

આ જમાનામાં જેમ પુત્રો ઉપર આધાર ન રાખવાનું આયોજન જરૂરી છે તેમ આર્થિક રીતે પણ કોઈની ઉપર બોજો ન બનવું જરૂરી છે. પતિ-પત્ની ! માતાપિતા ! એ આર્થિક સહઆયોજન એવી રીતે કરવું કે એકની ગેરહાજરીમાં બીજાને આર્થિક રીતે દુઃખી ન થવું પડે.

પુત્રો નહીં રાખે, કે તેઓ સમૃદ્ધ હશે તો પણ આર્થિક મદદ નહીં કરે તેમ રજૂઆત નથી કરી પણ વડીલોએ તેમને જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરવાં જ જોઈએ. અનિવાર્ય રીતે સેવા લેવી પડે તો ઉપાય જ નથી પરંતુ દરેકે પોતાનું આયોજન એવું કરવું કે પોતે કોઈની સેવા ન લેવી પડે. કોઈની પાસેથી કંઈ પણ આર્થિક મદદ ન લેવી પડે. કોઈએ અકસ્માત થઈ જાય તે વખતે કોઈની સેવા લેવી પડે પણ આવો પ્રસંગ ન બને તેની કાળજી રાખવી જરૂરી છે.

જ) જેવી રીતે અત્યારના પુરુષ પ્રધાન જમાનામાં હજી મોટેભાગે બહેનો વ્યવસાય કરતા નથી. જે થોડાઘણાં કરે છે તેઓ પણ છેવટ સુધી કરી શકતા નથી એટલે દરેક પુરુષે, પોતાના માટે અને પોતાના પત્ની માટે આયોજન કરવું જરૂરી છે. બંને વૃદ્ધ થવાના છે, એક જણ નિવૃત્ત થઈ જાય અને બીજી વ્યક્તિ કામ કર્યા જ કરે તે સ્થિતિ સારી નથી તેથી ગૃહકામમાં પણ પુરુષોએ મદદ કરતા થઈ જવું જરૂરી છે. આ ટેવ જેટલી વહેલી પાડીએ તેટલો લાભ છે. આ ઉપરાંત અમુક ઉંમરે ડપ થી ઉપર રસોઈ કરવામાં પણ થાક લાગવા માંડે તેથી શક્ય હોય, સગવડ હોય ત્યાં રસોઈ કરનારની વ્યવસ્થા અથવા તો ટિફિન મંગાવીને તેને અડજસ્ટ થવાની વૃત્તિ કેળવવી પડે. શરીર જેમ વૃદ્ધ થાય તેમ અસક્તિ વધે, પહેલાંની જેમ કામ ન થઈ શકે. આ વિચાર મનમાં લાવીને તેને માટે આયોજન કરવું જરૂરી છે.

આમ વૃદ્ધાવસ્થામાં (૧) શરીર સ્વસ્થ રહે (૨) પોતાનું ઘર હોય (૩) નિયમિત આવક હોય (૪) કોઈની પણ સેવા લેવી ન પડે તેટલી રીતે સ્વાશ્રય હોય (૫) આર્થિક સદ્ધરતા માટે પતિ-પત્ની બંને ને ઉપયોગી થાય તેવું આયોજન હોય (૬) રસોઈ કરવી, કરાવવી કે ટિફિન મંગાવવું તેનું આયોજન હોય અને સાથેસાથ શાંતિથી પરમાત્માનું સ્મરણ કરી, સંસારમાંથી વિદાય લેવા સુધીનું આયોજન વિચારી રાખવું.

પુત્રો અને પુત્રવધુઓને વધુ પડતી સલાહ અને કટકટથી અણગમતા બની જવાય છે. ક્યા રહેવું તેના કરતા કેવી રીતે રહેવું, શું કરવું તેના કરતાં શું ન કરવું, વગેરે તમામ બાબતો વિચારીને વૃદ્ધાવસ્થા સુખમય બનાવીએ. અનુભવમાં ઘડપણને જાગૃતિનો ઉષાકાળ કહે છે નકારાત્મક વિચારો ને વિદાય હકારાત્મક અભિગમ જીવનને રોગ મૂક્ત અને આનંદ પૂર્ણ બનાવે છે દાન, દયા, ક્ષમા, કૃપા, અહિંસા પરોપકાર અને સ્વાધ્યાય જીવન ને સાત્વિકતા અને શાંતિ આપે છે.

જીવનમાં થઈ ગયેલી ભૂલોનો પશ્ચાતાપ અને પ્રભુનામ સ્મરણ આત્માનું ઉદ્ધર્વગમન કરાવી શાંતિ આપશે.

સંતાનોનું કર્તવ્ય માતા-પિતા-વડિલ કે આશ્રિત વૃદ્ધોની દવા કપડા કે દેવદર્શન માટેની જ કાળજી લેવી એ પુરતું નથી મૃત્યુ સુધી એવું વાતાવરણ જળવાઈ કે એમને સમાધિ મરણ મળે તેવી દૃષ્ટિ અને આયોજન આદર્શ સંતાનોનું હોય છે.

૨૨. અમરતા...તૂજ મૂલ્ય કરશેએ મરણની ઝંખના જેને...

મૃત્યુ, અભિશાપ છે કે આશિર્વાદ એનો આધાર આપણે મૃત્યુને કેટલું સમજ્યા છીએ તેના પર છે. અમરતા એટલે મૂક્તિ, પુનઃન મરવા માટે પુનઃજન્મ નિવારવો પડે મૂક્તિ એટલે જ અમરતા મરીને જ અમર થવાય મુનિ મૃગેન્દ્ર વિજયજી સહજતાથી સિંકદરની અમરતા માટેની તીવ્ર ઝંખનાની વાત કહે છે, એ ઉપરથી આપણને સમજાશેકે જેને મરણની ઝંખના છે તેજ અમરતાના મૂલ્ય કરી શકે.

સમ્રાટ સિંકદર પાસે સત્તા હતી. સંપત્તિ હતી, પરંતુ તેના ઉપભોગ માટે આયુષ્ય ઓછું હતું. તેના મનમાં એક દિવસ અમરત્વની ઝંખના જાગી. કદીયે મરવાનું જ ન હોય તો કેવું સારું ? કેવી મજા ! પણ અમર થવાનો કોઈ કીમિયો કે જડીબુટ્ટી તેને ન મળી. આખરે સિંકદર એક ફકીરને મળ્યો અને પોતાની ઈચ્છા જણાવી.

ફકીરે કહ્યું : સિંકદર ! તારે અમર થવું છે એમ ને ? તો... બની શકીશ. અને સિંકદર એકદમ આનંદથી નાચી ઊઠ્યો. પછી

તેણે કહ્યું - આપ ખર્ચની જરાયે ચિંતા ન કરશો. અખૂટ મારો ભંડાર છે. માત્ર જીવનની અખંડિતતા મળી જાય એટલી જ ખેવના છે. જીવોને ! કુદરતને ત્યાં કેવો અન્યાય ચાલે છે ? મૃત્યુને મન ગરીબ - તવંગર બને સરખા ! મૃત્યુએ નાના-મોટાનો વિવેક તો સમજવો જોઈએ.

ફકીર સિંકદરની વાત સાંભળી રહ્યો અને પછી અમર થવાનો કીમિયો બતાવતાં કહ્યું :

જો, તારે અમર બનવું હોય તો એક કામ કર, અહીંથી થોડે દૂર અમર-તલાવડી છે, તેનું પાણી પીજે એટલે અમર બની જઈશ.

સિંકદર તુરત જ ત્યાં પાણી પીવા દોડી ગયો અને જ્યાં ખોબામાં પાણી લઈ ઘૂંટડો ભરવાની તૈયારી કરે છે એટલામાં કોઈ દિશામાંથી આવતો ગેબી અવાજ સાંભલ્યો.

કોઈ પાણી ન પીવા માટે તેને પડકારી રહ્યું હતું છતાંયે તેણે તે તરફ જરાયે લક્ષ્ય ન આપ્યું. તેને પાણીની નહીં... પણ અમરત્વની તીવ્ર પિપાસા જાગી હતી. ખોબો મોં નજીક લાવ્યો ત્યાં પાછો તે જ અવાજ કાને પડ્યો. એને લાગ્યું - આ મારો ભ્રમ છે. અહીં જંગલમાં માનવશબ્દ ક્યાંથી ?

એટલામાં પાણીમાંથી એક મગર અચાનક બહાર આવ્યો. તેની ઘરડી ચામડી ઉપર કરચલીઓ પડેલી હતી અને તે તદ્દન અશક્ત અને મુડદાલ જણાતો હતો.

કિંદરે તેને પૂછ્યું, આવા ઢીલા ઢફ કેમ દેખાવો છો ? જીવવા છતાં આમ મડદા જેવાં કેમ ?

ભાઈ ! શું કરીએ ? અમે આ તલવાડીનું પાણી પીને એક ભયંકર ભૂલ કરી છે. તમે આ ભૂલના ભોગ ન બનો તે માટે જ મારે તમને કંઈક કહેવાનું છે.

‘બોલો, સત્વરે બોલો’, સિકંદરે કહ્યું.

‘ભાઈ ? કહેવાનું તો એટલું જ છે કે ભૂલેચૂકે આ તલવાડીનું એક ટીપું પણ ન પીશો’.

‘પણ... કાંઈ કારણ ? હું તો અમર થવા માગું છું. આનું પાણી પીને’, સિકંદરે જણાવ્યું.

સાચું, પણ આ પાણી અમે પીધું ત્યારથી મોત દૂર જઈ બેઠું છે, અમરત્વ અમને આજે શ્રાપરૂપ બન્યું છે. જીવનની તાજગી અમો સાવ ખોઈ બેઠા છીએ જીવનનો અંત જ નથી. જળો વળગે તેમ જીવન અમને વળગી બેઠું છે. અને અમારું શરીર પણ કેટલું શિથિલ અને જર્જરિત બની ગયું છે. અમને જીવનમાં જરાયે આનંદ નથી રહ્યો. કેવું મીઠું મૃત્યુ ! જાણે નવ - જીવનનું પ્રાતઃ ક્ષર !

આટલું કહી મગર પાણીમાં ગરકાવ થઈ ગયો, પણ એના શબ્દો સિકંદરના હૃદયમાં ગુંજી રહ્યા, સિકંદર પાણી પીધા વિના જ પેલા ફકીર પાસે આવ્યો અને કહ્યું -

‘પેલું પાણી તો ત્યારે જ પીવાય કે જ્યારે યુવાની અમર રહે તેવો કીમિયો બતાવશો ?’

‘તારે નિત્ય - જુવાન રહેવું હોય તો પેલી દિશામાં આવેલા ચૌવન-વનનું એક ફળ ચાખીશ એટલે અમર બની જઈશ અને કાયમ માટે જવાન પણ રહીશ’.

હવે તો સિકંદરના આનંદની અવધિ ન રહી. તે ચૌવન વનમાં પહોંચ્યો પણ ત્યાં માણસોનો ભયંકર ચિત્કાર સંભળાયો. સિકંદરે જોયું કે, બધા યુવાનો કોઈ ને કોઈ ચીજ-વસ્તુના અધિકાર માટે લડી રહ્યા હતા. તેથી તેનું કારણ પૂછતાં એક યુવાને કહ્યું.

ભાઈ ! વનનું ફળ ખાધા પછી અહીં અમે સૌ અમર છીએ, સામે સદાય જુવાન છીએ. અમારી પાસે શક્તિ છે, હંમેશા માટેનો હક્ક છે, એટલે એકાંટી વસ્તુ પણ અમે જતી કેમ કરીએ.

અને તે માટે અમારે લડવું જ રહ્યું. જીવન છે, જુવાની છે, વાસના છે, બધું જ છે. અહીં ત્યાગ પરમાર્થ કેવો ? બસ. ઠેઠ સુધી અમારે આમ લડતાં રહેવાનું અહીંના ફળનું આ અમને વરદાન છે’.

સિકંદર કહે પણ તમે સંપીને ન રહી શકો ?

ના, રે ના, અહીં સંપ કેવો ? જંગ એ જ અમારી દુનિયા અને સિકંદર વનનું ફળ ખાધા વિના જ ફકીર પાસે પાછો ફર્યો.

હવે તેને અમર બનવાની જરાય ખેવના ન રહી. આમ યુવાની યુદ્ધ માટે જ સર્જાયેલી હોય તો આવું અમરત્વ શા કામનું ? અને યુવાનીને શું કરવી ?

ફકીર સિકંદરના મનોભાવ પામી ગયા. મૃત્યુની મંગળમયતા બતાવતાં કહ્યું -

સિકંદર જ્યાં મૃત્યુની રમણિયતા છે, ત્યાં જ સત્કર્મોના વૃક્ષો ખીલે છે. વૃદ્ધાવસ્થાની શાંતિમાં જ માનવતા પાંગરે છે અને મૃત્યુના અસ્તિત્વમાં જ પાપ - પુણ્યના વિચારોનું સ્થાન છે. મૃત્યુની પાનખર જીવનતનને ઉજજડ નથી બનાવતી પણ વસંત બની હરહંમેશ પલ્લવિત રાખે છે.

અને તને મૃત્યુંજય - મંત્ર બતાવું સાંભળ માનવ સત્કાર્યોથી અમર બને છે.

ઉત્સાહથી યુવાન રહે છે અને ત્યાગ - પરોપકારથી ચિરંજીવ બને છે. આથી વિશેષ અમરત્વનું કોઈ મૂલ્ય નથી.

૨૩. આલોચના

આલોચના એટલે જોવું - તપાસવું આલોચના એ પ્રાયશ્ચિતની આંતર પ્રક્રિયા છે માનવ પાસે દષ્ટિ છે. આત્મામાં જ્ઞાતા દષ્ટા પણાનો ગુણ છે ખુલ્લી આંખે જગતના બાહ્ય પદાર્થોને નિહાળે છે પરંતુ બંધ આંખે પોતે પોતાનેજ નિહાળવું તે જ છે આલોચના.

આલોચના એટલે પાપથી પાછા ફરવું પ્રાયશ્ચિત કરવું પ્રતિક્રમણના પવિત્ર ભાવો આલોચનામાં અભિપ્રેત છે. જીવનમાં કરેલી ભૂલો, થયેલા દોષોનું પ્રાયશ્ચિતની નિર્મળગંગામાં સ્નાન કરી હળવા થવાનો અવસર એટલે આલોચના.

હે પ્રભો ! અનંતકાળથી આ જીવે દેહાદ્યાસે કરીને અને મમત્વના યોગે દેહ-આત્મા ભિન્ન ભાસ્યા નથી. જ્યારે દેહ છોડ્યો ત્યારે તેની મમતા છોડ્યા વિના, વોસિરાવ્યા વિના તેના આશ્રવનો ભાગીદાર બન્યો છું. સૌથી વધુ પ્રીતિ દેહ સાથે રહેલી છે. તેના સંગનો રંગ છોડવા માટે અનંત જ્ઞાનીઓએ વોસિરાવવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. પરંતુ અજ્ઞાનવશ, સ્વાર્થવશ, અણસમજ વશ, તેવી

ક્રિયા નથી કરી શક્યો. આજે હે પ્રભો ! હે અરિહંતા આપનું શાસન ને શરણ મળ્યું છે ને સદ્ગુરૂના યોગે જે સમજણ મળી છે તેના દ્વારા હું આશ્રવ જે અનાદિનો ચાલ્યો આવે છે. તેનાથી મુક્ત થવા ઈચ્છું છું. પૂર્વે જેટલા જેટલા શરીરો ધારણ કર્યા છે. તેના સંબંધને હું આજે વોસિરાવું છું. એકે. બે. તેઈ. ચૌ. પંચે. સંજીપંચે. દેવ નારક ઈત્યાદિ કોઈ પણ જાતિ કે ગતિમાં કોઈપણ રૂપે ઉત્પન્ન થયો છું. જ્યાં જન્મ્યો ત્યાં નવા સંબંધો, નવા દેહો ધારણ કર્યા પણ અંત સમયે તેનો સંગ, મમત્વ છૂટી જાય તેવી કોઈ ક્રિયા મેં કરી નથી. હવે આજે એ સર્વે સંબંધને અને સર્વ દેહ સંબંધને વોસિરાવું છું.

આજ સુધી છોડેલા દેહ દ્વારા જે જે ક્રિયાનું આગમન થયું છે. તેને પણ વોસિરાવું છું. કારણ કે જે જે શરીર છોડ્યું છે તેના પરમાણું જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં નવા આશ્રવો આવ્યા છે. તેથી હે પરમાત્મા ! હું એ સર્વને મન-વચન-કાયાથી અરિહંત, સિદ્ધાદિ પંચ પરમેષ્ઠિ અને ગુરૂ સાક્ષીએ વોસિરાવું છું... (૩)

આ ભવે પણ હું શરીર ધારી બન્યો ત્યારથી એટલે કે જન્મમ્યો ત્યારથી અનેકવિધ ક્રિયાઓ ચાલુ કરી દીધી, સતત આશ્રવ ચાલું છે. શરીર તથા સંબંધો ને ટકાવવા છકાય જીવોની હિંસા કરતો આવ્યો છું. આત્મગુણોની હાની નોતરી છે, સદ્ગુરૂના યોગે આજે હું એ પાપથી મુક્ત થવા માગું છું.....

હે પ્રભો ! મારો આત્મા અહિંસક ભાવની ધારક હોવા છતાં તે ભાવથી ચૂક્યો, શરીર તથા સંબંધોને ટકાવવા માટે સ્થાવર તથા ત્રસજીવોની હિંસા કરી, કરાવી, અનુમોદી, જીવવા ઈચ્છતાં જીવોને હણ્યા, છેદ્યા, ભેદ્યા જીવથી રહિત કર્યા, પ્રભો ! એ પાપને પાપ માની તેને વોસિરાવું છું.

ત્યાર પછી બીજું વ્રત સત્યનું છે. આત્માનો ખરેખર સ્વભાવ તો અભાષક છે. ન બોલવાનો છે. છતાં સ્વાર્થવશ અસત્યનો આશ્રય લીધો, વાણીના અનેક દોષોનું સેવન કર્યું છે. આજે તે સર્વને હું ત્રિયોગે કરી અરિહંત પ્રભો ! તથા ગુરૂની સાક્ષીએ વોસિરાવું છું.

ત્રીજું છે અસ્તેય વ્રત :- ચોરી નહીં કરવાની ! છતાં પણ વિભાવભાવે બધું અદત્ત ગ્રહણ કર્યું છે. નાની મોટી અનેક પ્રકારની જાણતાં - અજાણતાં ચોરી કરી મેં મહાન પાપકર્મ બાંધ્યું છે. તેથી છૂટવા માટે હું પાપનો પાપરૂપે સ્વીકાર કરી વીસિરાવું છું.....

મારો આત્મા સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યધારી છે. અખંડ બ્રહ્મચારી જ છે. પણ વેદના ઉદયે, મોહના ઉદયે, અસંચમી બન્યો, વીર્યને વેડફી નાખ્યું. શક્તિ જ્યાં-ત્યાં જેમ-તેમ ખર્ચ કરી નાંખી પાંચ ઈન્દ્રિયો નો અસંચમ સેવી બ્રહ્મચર્યમાં દોષો લગાડ્યા છે. દેશ વિરતી કે સર્વ વિરતીના ભાવો ન આવ્યા હોય ને અનેક પ્રકાર ના દોષો સેવી અસંચમી બની આથડ્યો છું. તો પ્રભો ! આજે હું એ સર્વથી મુક્ત થવા સંપૂર્ણ સંચમી બનવા તત્પર થયો છું. પૂર્વે આચરેલા અસંચમને વોસરાવું છું....વોસરાવું છું....(૩)

પ્રભો ! મારો આત્મા નિસ પરિગ્રહી હોવા છતાં કર્મથી લઈને અનેક પ્રકારની ભૌતિક વસ્તુઓનો સંગ્રહ કર્યો. પરાઈ વસ્તુને પોતાની માનીને અતિ આસક્તિ કરી તેને મેળવવામાં, રક્ષણમાં, વાપરવામાં, બધામાં મૂર્છા રાખીને મારા કર્મોનો સંગ્રહ કર્યો. હવે તેનાથી થવું છું. મારા પણાના ભાવોથી છૂટીને માફ કંઈ નથી, સાધનને સાધન તરીકે સ્વીકારી સર્વ પરિગ્રહ સંજ્ઞાના ભાવોથી મુક્ત થાઉં છું. પાપનો ત્યાગ કરું છું....વોસિરાવું છું.....

છઠ્ઠું વ્રત છે દિશાની મર્યાદા :- પ્રવ્ય ભાવ બંને દિશામાં જતાં આવતાં કોઈ મર્યાદા નથી કરી, હવે સ્વ તરફ ઢળવા માટે

ગમના-ગમન રોકવા હું પ્રયત્ન કરું છું. જન્મો જન્મના પાપ છોડું છું વોસિરાવું છું....

સાતમું વ્રત છે કર્મદાનના કારણોને સમજીને છોડવા છતાં તે ઉપર ધ્યાન દીધું હોય.... ને આજીવિકા સિવાય શોખ ને સ્વાર્થ ખાતર જ ગાઢા ચીકણાં કર્મો બાંધ્યા છે. તેને છોડવા છે. તે માટે હે પ્રભો ! આપના રાહે આવવા માગું છું. સંસાર ભાવથી છૂટું છું...મુક્ત થાવ છું.

આઠમું અનર્થ દંડનું વ્રત :- વગર કારણે પાપનો બંધ જાણીને પણ પાપ કરે. અજાણતા પણ કરે, ખબર વિના પ્રમાદવશ વધુ પાપ બંધ આપણું થાય છે. બોલવા-ચાલવામાં તો ધ્યાન વિના ઉદ્દેશ વિના અમસ્તા જ પાપ થતાં રહે છે. કોઈની સાથે લેવા દેવા નહોય તો પણ પાપ-કર્મ તો બાંધતા જ જઈએ તો તેને સમજીને વિચારીને એ પાપથી મુક્ત થાઉં છું.....

મારો સ્વભાવ સમતા સમભાવી હોવા છતાં પરિણામ અવળે માર્ગે જ જાય. જેથી કોદાદિ કષાયો વધ્યા, અસમાધિ વધી છે. પ્રભો ! આવા અસમાધિમય ભાવોથી મુક્ત થઈને સમતા, શાંતિને સમાધિની આરાધના કરવા તત્પર થયો છું. સાચા રૂપમાં સામાયિક કરવી છે આજ સુધીના દોષિત ભાવો દૂર થાઓ....પાપોને ત્યજું છું.

જે વ્રતમાં એક દિવસની મર્યાદા કરવાની છે. અમુક ચોક્કસ નિયમો લેવા જોઈએ, તે ન લીધાં હોય ને તે મર્યાદાનો ભંગ કર્યો તો તેનું મિચ્છામિ દુક્કડમ્.....

આત્માને પોષવા માટેની અપૂર્વ સાધના કરવાને બદલે ઈન્દ્રિયોને પોષવાની જ સાધના કરી. ફરી ઈન્દ્રિયોને તેના વિષયો ક્યાં ને કેવી રીતે મળી શકે તેના પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા તો હે

ભગવંત ! એ સર્વ પાપમય ભાવોથી મુક્ત થાઉં છું. પાપોને વોસિરાવું છું.....

જે સંપત્તિ ભોજનાદિ સામગ્રી તેમજ સાધુઓને ઉચિત ઉપકરણો જે અમારી પાસે છે. તેનો ઉપયોગ કરવાનો અવસર સંતોની હાજરી હોય તો જ થાય અને સાધર્મી હોય તો થાય. આવો બંનેનો જ્યારે યોગ થાય ત્યારે મારે મન-વચન-કાયાથી, તન-મન-ધનથી, અંતરાય તોડવા લાભ લેવાનો. બદલે ઉપેક્ષા સેવી હોય, લક્ષ-ધ્યાન ન દીધું હોય તો અરિહંચત પ્રભો આપની સાક્ષીએ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.....

બાર પ્રકારના તપનું આરાધન કરવું જરૂરી છે. તનને મનને આત્માને શુદ્ધ બનાવવા માટે આચરવો તપ-પણ, આહારની ને દેહની આશક્તિ ના કારણે તેનું આચરણ ન કર્યું હોય ને કર્યું તો તેના ફળની આશાથી કર્યું હોય તો તેનું મિચ્છામિ દુક્કડમ્.....

હે પ્રભો ! સંસાર ભોગી મારો આત્મા ૧૮ પાપસ્થાનક સેવી રહ્યો છે. તેથી છૂટવા પ્રયત્ન કરવા છતાં પાછો પછડાટ લાગે છે. તો પણ અહંકારદિ દ્વારા અનેક પ્રકારના કર્મોબાંધી રહ્યો છું. સાવધાની ને સાવચેતી ન રાખવાના કારણે પાપનો બોજ વધાર્યો છે. તેથી છૂટવા હું એ સર્વભાવોને વોસિરાવું છું.

અહો પ્રભુજી ! આત્માનુભૂતિ વિના અનંત કાળથી આથડી રહ્યો છું. જે કાંઈ ક્રિયા કાંડો તપ-જપ કર્યા તેમાં પણ કોઈ ફલાદિની આશા રાખી મિથ્યાત્વનો વધારો કર્યો. નિર્જરા કે સંવર ન થાય. કર્મો ખપવાને બદલે વધ્યા. હવે શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ કરવા બહિર્ભાવનો ત્યાગ કરૂં છું. કુદેવ-કુગુરૂ-કુશાસ્ત્ર ને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું ને અરિહંતને ભૂલ્યો છું. આવા બધા સંસાર વર્ધક ભાવોનો ત્યાગ કરૂં છું. છોડું છું., મુક્ત થાઉં છું....

શરીર વહેતી નિરંતર અશુચિને દૂર કરવા પાપ રહિત નિર્દોષ સ્થાન ન મળતાં અનંતા સંમુર્ચિભ જીવોનો દાળો વાટો બોલાવ્યો છે. ઘણાં કર્મો બાંધ્યા, બેદરકારીને કારણે પણ આવું ઘણું પાપ થઈ જાય છે. તેવા જીવો પ્રતિ આજે કણા પ્રગટાવું છું. માફી માંગું છું....

૮૪ લાખ જીવાયોનિનાં જીવને ખમાવું છું. જન્મથી લઈને આજ સુધી સારાં-માઠાં જે પરિણામો થાય છે. તેમાં હેય છે તેને છોડું છું. ધરનાં, દુકાનના, બાળકોના, કુટુંબના વેપાર વાણિજ્યમાં અનેક પ્રકારે પાપકર્મો કર્યા છે. તે બધા પાપોનું અનંત સિદ્ધ કેવળી પ્રભુની સાક્ષીએ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.....

મારે કોઈ સાથે વેર નથી, ઝેર નથી, સહુ મારા હું સહુને ખમાવું છું. ક્ષમા માગવી એ મારો પરમ ધરમ છે. ખામેમિ સવ્વે જીવા....વંદામિ જિન ચઉવીસ્સં....

અત્યાર સુધીમાં મારા જીવે ચોર્યાશી લાખ જીવાયોનીમાં ભવભ્રમણ કર્યું તેમાં મેં વ્રત ભંગ કરી અવૃત્તિ થઈ પ્રમાદ સેવી કર્મબંધન કર્યું હોય તે કર્મજન્યથી મલીન થયેલા મારા આત્માને પ્રાયશ્ચિતના જળથી નિમેળ કરું છું. અત્યાર સુધીના અનંતા ભવ ભ્રમણમાં જે જે જીવોની વિરાધના કરી હોયતે તમામને મિચ્છામિ દુક્કડમ્ કરું છું.

પ્રાયશ્ચિત કરી મોટા પાપ કર્મની ગર્હા કરું છું. હું ક્ષમા માંગું છું.

મારું દુષ્કૃત્ય મિથ્યા થાઓ.

અંતમાં પ્રભો ! શરણભૂત મંગલ સ્વરૂપને ઉત્તમાત્મ આપ જ છો ! એમ સ્વીકારી મારી નસનસમાં, રોમ-રોમમાં, અણું-અણુંમાં અરિહંત તારા નામનું રટણ હો, ગુંજન હો, શ્વસોશ્વાસ પણ તારા

નામ વિના ન રહે, નિરંતર તારૂં સ્મરણ ને શરણ રહે માટે જ
ચતાતરિ મંગલમ્.....

છેલ્લે આ શરીરની મમતાનો ત્યાગ કરવા માટે બોલું છું.
આહાર શરીરને ઉપધિ, પરચક્રખું પાપ અઢાર મરણું આવે તો
વોસિરે, જીવું તો આગાર....

ૐ શાંતિ શાંતિ શાંતિ

ગુણવંત બરવાળિયા 'ગુંજન'ના પુસ્તકો (સર્જન અને સંપાદન)

- ઊર નિર્ઝરા (સ્વચિત કાવ્યોનો સંગ્રહ)
- તપાધિરાજ વર્ષાતપ (જૈનદર્શનમાં તપ)
- કલાપી દર્શન (કવિ કલાપીની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે પ્રગટ થયેલ તેમના જીવન-કવન અને વિવેચનના લેખોનો સંચય)
- હૃદય સંદેશ (શિક્ષણ અને વિદ્યા-જગતને લગતા લેખો)
- પ્રીત - ગુંજન (સો વર્ષના પ્રણય કાવ્યોનો પ્રતિનિધિ સંગ્રહ)
- શૈલેષી (આલોચના અને ઉપાસના) • અહિંસા મીમાંસા
- **Commentry on Non-Violence** (અહિંસા મીમાંસા)
- વાણીના ઝરૂખેથી (વાગ્મિતા) • ચંદ્રસેન કથા
- અધ્યાત્મનિષ્ઠ સંતબાલજી • સંકલ્પસિદ્ધિના સોપાન
- અમરતાના આરાધક
- ભગવાન મહાવીર અને સંચમ જીવન
- દામ્પત્ય વૈભવ (દામ્પત્ય જીવનને લગતાં લેખોનો સંચય)
- દાર્શનિક દ્રષ્ટા • વિશ્વવાત્સલ્યના સંકલ્પ • અભિવંદના
- જીવનનું રહસ્ય • કામધેનું • ઉત્તમ શ્રાવકો
- અધ્યાત્મ સુધા
- અધ્યાત્મ અમૃત (જૈન અધ્યાત્મ સ્ટડી સર્કલના દશાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે સભ્યોના અધ્યાત્મ વિષયક લેખનો સંગ્રહ)
- શ્રીમદ રાજચંદ્ર-એક દર્શન (શ્રીમદ્જીના જીવનના વણસ્પર્શ્યા પાસાનું દર્શન)
- સર્વધર્મ દર્શન • અમરસેન વચરસેન કથા
- **Glimpses of world religions** (સર્વધર્મ દર્શન)
- શાકાહાર (અનુવાદ-ડૉ. મધુબહેન બરવાળિયા)
- દુલેરાય માટલિયા કૃત બે વિરલ વિભૂતિઓ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને ગાંધીજી જ્ઞાન સાધના અને સરસ્વતી વંદના
- મૃત્યુનું સ્મરણ • ભારતીય સંસ્કૃતિમાં દાન ભાવના

પ્રાપ્તિ સ્થાન : • નવભારત સાહિત્ય મંદિર
૧૩૪, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૨.
ગાંધી રોડ, દેરાસર પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.

• ચિંતન પ્રકાશન : ૧/૩૧૬, સિદ્ધિવિનાયક,
હિંગવાલા લેન એક્ષ., મુંબઈ-૭૫. ફોન : ૨૫૧૨ ૫૬૫૮.

કવરપેજ-૪ નું મેટર

મૂક્તિ . . . .

જન્મની વંદના વિશે આપણે કલ્પના કરતાં નથી કારણ કે તે તો પરભવની, આવતા ભવની વાત છે. આપણે માત્ર મૃત્યુની વંદના વિશે વિચારીએ છીએ કારણ કે તે આ ભવમાં જ વેદવાની છે. મૃત્યુની વેદના રૂપી વૃક્ષનું બીજ તો જન્મ છે જે દિવસે આપણે જન્મથી છૂટકારો મેળવીશું તે ક્ષણે જ જન્મ મરણની શૃંખલા માંથી મૂક્તિ મળી જશે.